

ДОСЛІДЖЕННЯ

АНДРЄЙ АНГРІК

У ВЗАЄМОДІЇ СИЛ.

ДО ПИТАННЯ ПРО НІМЕЦЬКИЙ ВПЛИВ НА НАЦІОНАЛЬНУ
ПОЛІТИКУ В ЧЕРНІВЦЯХ ДО ПОЧАТКУ ТА ПІД ЧАС РЕАЛІЗАЦІЇ
ПЛАНУ «БАРБАРОССА»

I. Місце розташування

Коли сьогодні мова заходить про Чернівці, то виникають спогади про культуру минулих днів, про місто застиглого, мов камінь, ідеального зразка такої милої серцю самобутності Австро-Угорської імперії. Це передовсім тому, що місто заселяли представники численних етнічних груп. Недарма саме тут народжений письменник-романіст Грегор фон Реццорі прямо на вулицях свого дитинства знаходив матеріал для своїх розповідей, і йому без особливих труднощів вдалося створити свою «Магрибію»¹. Це один з небагатьох випадків світової літератури, коли у кривому дзеркалі творчого духу з абсурдності реального світу

* Статтю було вперше надруковано під назвою «Im Wechselspiel der Kräfte. Impressionen zur deutschen Einflußnahme bei der Volkstumspolitik in Czernowitz vor und „Barbarossa“ und nach Beginn des Überfalls auf die Sowjetunion» у збірнику: NS-Gewaltherrschaft. Beiträge zur juristischen Forschung und juristischen Aufarbeitung / Hrg. A. Gottwaldt, N. Kampe, P. Klein. – Berlin, 2005. – S. 318–355; дещо скорочену версію англійською під назвою «Power Games: the German Nationality Policy (Volkstumspolitik) in Czernowitz before and during the Barbarossa campaign» було надруковано у журналі «Дарім. Студії з історії Голокосту» (Dapim. Studies on the Holocaust). – 2010. – Vol. 24. – P. 89–135. Переклад зроблено з німецького оригіналу.

¹ Von Rezzori G. Mir auf der Spur. – München, 1997. – S. 26–30.

виникає неіснуюча країна, яку не знайдеш на жодній карті світу, але все ж таки обізнана людина з першого ж погляду розуміє, що тут йдеться про Буковину та її столицю – Чернівці.

Одночасно, як деякі інші вже слушно зауважували², Чернівці – це міф, або ж місто-фантом, національна історія якого фактично лежить на узбіччі Австро-Угорської імперії, як вважав компендіум Італо Кальвіно³. Причину цього ми можемо чітко назвати: таких Чернівців, з більш-менш вільними митцями та громадянами, більше не існує⁴, оскільки криваві потрясіння Другої світової війни призвели до трансформації міської ідентичності. Навіть якщо говорити про інші європейські міста, такі як Калінінград⁵, Вроцлав⁶ чи Львів⁷, то наслідки у Чернівцях не підлягають порівнянню. Одна з головних причин такого радикалізму полягає в проведенні нацистською Німеччиною загарбницької війни, світоглядна спрямованість якої знищила всі можливості балансування інтересів у старому розумінні класичної дипломатії, і її

² Поп.: Jüdisches Städtebild. Czernowitz / Hrg. A. Corbea-Hoisie. – Frankfurt/M., 1998. Тут вступне слово видавця, s. 7–8. Див. також: *Chalfen I.* Paul Celan. Eine Biographie seiner Jugend, Frankfurt/M., 1983. – s. 10–24; *Turczynski E.* Die Bukowina // Galizien. – Berlin, 1999. – S. 213–328, тут S. 214–217.

³ Див.: *Calvino I.* Die unsichtbaren Städte. Übersetzt aus dem Italienischen von Burkhard Kroeber. – München: Carl Hanser Verlag, 2007. – 176 s.

⁴ Характерними є коментарі колишнього жителя Чернівців доктора Курта Занберга, який пережив геноцид: «Чернівці для мене вже не те місто, яке було колись. Тепер це мертве місто. Я бачив на власні очі все культурне життя: театральне – румунський театр, німецький театр; Німецький дім, спортивні товариства, ми були (як гості міста та громадяни Ізраїлю після відомих подій та довгої перерви) у Макабі, у Янна, в Німецькому домі – але то були не ті Чернівці, якими вони були колись! Це була не та культура, не той стан суспільства. Тепер ті, хто народився в Чернівцях, тільки українці та росіяни, але не чернівчани, вони росіяни! Чи українці, якщо Ви бажаєте!» Цит. за: *Coldewey G. u.a.* Zwischen Pruth und Jordan, Lebenserinnerungen Czernowitzer Juden. – Köln, 2003. – S. 135.

⁵ Див. про це: *Hoppe B.* Auf den Trümmern von Königsberg. Kaliningrad 1946–1970. – München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 2000. – 166 s.

⁶ *Thum G.* Die fremde Stadt. Breslau 1945. – Berlin, 2003. – S. 107–170.

⁷ *Zlepko D.* Aufbruch unter Blau-Gelb. Der Wandel vom sowjetischen zum ukrainischen Lemberg // Lemberg-Lwow-Lviv / Eds. P. Fäßler, Th. Held, D. Sawitzki. – Köln, Weimar, Wien, 1993.

вимозі – «все або нічого». Зрештою, це призвело до знищення того культурного ландшафту, який відзначався такою різноманітністю. Але було б помилкою всю відповідальність перекладати лише на політику сили, яку диктувала Німеччина. Тим не менш, політичні рішення Райху виконували функцію катализатора подальшої реакції румунської, української та радянської сторін і спричинили незворотне знищення «старого» суспільного життя Чернівців.

Деякі моменти останньої фази занепаду Чернівців ми і відстежимо.

Внаслідок політичної реорганізації після Першої світової війни і падіння австро-угорського режиму щодо Буковини, яка з 1775 р. належала до Габсбурзької імперії, зростають амбіції її сусідів, які більше не розглядають цей регіон як своєрідний міст до вже неіснуючої наддержави, а вважають сферою своїх власних експансіоністських планів. На цьому мало розумілися колишні володарі цих земель – Османська імперія, чи младотурки, які теж були переможеними у цій великій війні та не змогли використати нові обставини. Перебуваючи майже скрізь у постійній обороні, турки, зрештою, відмовилися і від імперії, і від Халіфату⁸. Набагато більшого досягла відносно молода румунська держава, яка завдяки тонкій тактиці в союзно-політичних питаннях і незважаючи на спротив української національної меншини, приєднала до себе Буковину⁹.

⁸ В цій фазі державної консолідації на нових засадах Буковина для Туреччини вже не відігравала ніякої ролі. Однак не слід забувати, що ця невелика територія належала колись Османській імперії, і після кризи зацікавлені нації із задоволенням легітимували б повторну окупацію цих земель. Щодо описуваних подій див.: *Jorga N. Geschichte des Osmanischen Reiches.* – Frankfurt/Main, 1990, тут Bd. 4, s. 510–512; Bd. 5, s. 1–7 та s. VI–VIII [Доповнення]. Щодо німецької оцінки турецьких інтересів у проміжку часу, який нас цікавить, – до початку Другої світової війни – див.: Телеграма німецького посла в Анкарі Франца фон Папена в міністерство закордонних справ (МЗС) від 24.8.1939 // *Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1918–1945.* – Serie D, Band 7 [*dali* – ADAP]. – S. 218. Якщо й були якісь інтереси Туреччини напередодні Другої світової війни, то це була, в першу чергу, Болгарія. Див.: телеграма посланника Фабріціуса в МЗС від 31.8. та 1.9.1939 (там само. – S. 391–392, 414).

⁹ *Prokopowitsch E. Das Ende der österreichischen Herrschaft in der Bukowina.* – München, 1959. – S. 37–60. Цікаво те, що в листопаді 1919 р. українське народне зібрання у співпраці з національними меншинами, де євреї чітко були названі «окремою національністю», ставило за мету побудову української Буковини (там само, s. 53).

Це слід розглядати як винагороду за підтримку Румунією Антанти (що, власне, суперечило зафіксованій договором підтримці Центральних держав). Взагалі, уряду Іонела Брачану на Паризькій мирній конференції вдалося практично всі свої вимоги провести у життя. Хіба що в етнічній політиці він змушений був погодитися з ідеями великих держав, передовсім США та президента Вудро Вільсона, які вимагали від румунського уряду взяття міжнародних зобов'язань щодо гарантій прав меншин, які проживають на Буковині¹⁰. Приєднується до цього плану і Росія, яка вже на початку вересня 1914 р. хотіла вважати Чернівці частиною Російської імперії як прямий наслідок окупації нею міста. Але це тільки привело до солідаризації дій різних етнічних груп Чернівців, незважаючи на відмінність їхніх інтересів, у боротьбі проти спільного ворога¹¹. Після розпаду царської імперії ці претензії не були зняті з порядку денного, але в період воєнного комунізму ставилися передусім питання внутрішньої стабілізації режиму більшовиків проти Білої армії перед тим, як перейти до експансіоністських поривань, які базувалися, поміж іншого, на місіонерській світоглядній свідомості. З іншого боку, поставала реальна можливість створення незалежної української держави, яка теж претендувала б на Буковину¹², причому українська етнічна спільнота Чернівців відкрито підтримувала цю ідею через загальне схвалення, масові зібрання й демонстрації¹³. Навіть відновлена Польща Пілсудського, яка сама є результатом

¹⁰ *Hausleitner M.* Die Rumänisierung der Bukowina. – München, 2001. Докладно щодо подій протягом і після Першої світової війни та наступних переговорів див. s. 93–121.

¹¹ *Turczynski E.* Geschichte der Bukowina in der Neuzeit. Zur Sozial- und Kulturgeschichte einer mitteleuropäisch geprägten Landschaft. – Wiesbaden, 1993. – S. 209–213; *Fischer E.* Krieg ohne Heer. Meine Verteidigung der Bukowina gegen die Russen. – Wien, 1935. – S. 93–97.

¹² Рішення Української національної ради від 19.10.1918, надруковано в: *Ereignisse in der Ukraine 1914–1922, deren Bedeutung und historische Hintergründe.* – Bd. 4 / Hrsg. Th. Hornykiewicz. – Philadelphia, 1969. – S. 44–45; *Milow C.* Die ukrainische Frage 1917–1923 im Spannungsfeld der europäischen Diplomatie. – Wiesbaden, 2002. – S. 406–408.

¹³ *Dobrzanskyj O.* Czernowitz und die Ukrainer // *Czernowitz. Die Geschichte einer ungewöhnlichen Stadt* / Hrsg. H. Heppner. – Köln, Wimar, Wien, 2000. – S. 45–61, тут S. 52; *Mark R.A.* Die gescheiterten Staatsversuche // *Geschichte der Ukraine* / Hrsg. F. Golczewski. – Göttingen, 1993. – S. 172–201, тут S. 184–185.

Першої світової війни, висловила свої претензії щодо Буковини, що спонукало до дій українців та насамперед румунів. Останні силами трьох полків, увійшовши до Буковини, дали чітко зрозуміти, що Чернівці та навколишня територія відтепер належать Румунії¹⁴. Мабуть, більше жоден регіон в Європі не викликав жадоби такої кількості країн – Радянської Росії, Румунії, Польщі, України чи українців, врешті, Туреччини, в контексті своєї середньострокової стратегії. Навіть в Австрії не згасли претензії до Буковини, хоча вже й у видозміненій формі. Після аншлюсу нацистською Німеччиною Австрії геополітично стало логічним, що відтепер сфера інтересів Райху перемістилась у бік південно-східної Європи¹⁵, аж до Босфору.

II. Перед планом «Барбаросса»

Навіть якщо споконвічна війна Гітлера зрештою мала розвернутися в напрямку Радянського Союзу, німецький диктатор мусив спочатку вдатися до «реальної політики», тобто насамперед до здійснення заходів проти французького та англійського опору, і шукати компромісу зі Сталіним. Як відомо, кінцевим результатом домовленостей двох диктаторів став пакт, повний зустрічних розрахунків Гітлера та Сталіна¹⁶. Незважаючи на те, що в таємному додатковому протоколі Буковина не була названа сферою інтересів держав, в силу відповідного згадування Бессарабії¹⁷ німецькій стороні стало зрозуміло, що метою розширення Радянського Союзу на Захід є не лише Балтійські країни і східні території Польщі, а й ревізія кордонів південно-східної Європи¹⁸.

¹⁴ *Randa A. Von. Die Bukowina in den Weltkriegen // Buchenland. Hundertfünfzig Jahre Deutschtum in der Bukowina / Hrsg. F. Lang. – München, 1961. – S. 131–161, тут s. 154–155.*

¹⁵ Тут цілком правдоподібна оцінка колишнього міністра іноземних справ Румунії: *Gafencu G. Vorspiel zum Krieg im Osten, Zürich o.J. [1944]. – S. 70–74.*

¹⁶ *Besymenski L. Stalin und Hitler. Das Pokerspiel der Diktatoren. – Berlin, 2002. – S. 213–248.*

¹⁷ Пакт про ненапад між Німеччиною та СРСР і таємний додаток до протоколу від 23.8.1939 надруковано в: *ADAP, Serie D, Bd. 7. – S. 205–207.*

¹⁸ *Gorodetsky G. Die große Täuschung. Hitler, Stalin und das Unternehmen «Barbarossa». – Berlin, 2003. – S. 57–60.* Городецький, який ретельно дослідив велику кількість джерел, підкреслив, що Буковина в розрахунках Сталіна виконувала важливу

Про це здогадувалася також і румунська сторона, яка наприкінці серпня 1939 р. спробувала дізнатися більше про переговори Ріббентропа в Москві через німецького посланця в Бухаресті Вільгельма Фабріціуса¹⁹.

З початком Другої світової війни і вторгненням німецьких та російських військ до Польщі відповідно до московської угоди між двома диктаторами про її розподіл, Румунію потрясає внутрішньополітична криза. 21 вересня 1939 р. в боротьбі за владу зловмисниками із «Залізної гвардії» був убитий їхній затятий ворог, прем'єр-міністр Румунії Арманд Калінеску²⁰. І до цього часу вважається, що цей злочин якщо й не напряму був запланований німецькою розвідкою, то був здійснений за люб'язної її підтримки, оскільки ватажок зловмисників Міті Думітреску тільки для здійснення цього злочину покинув берлінський притулок для лідерів гардистів, які там переховувалися²¹. І навпаки, ставлення німецьких відповідальних осіб щодо їхніх румунських колег не могло відзначитися довірою, якщо вже польський уряд на чолі з міністром іноземних справ Йозефом Беком разом з частиною

функцію, будучи необхідною для встановлення контролю над Дунаєм – і зрештою над самими протоками – в рамках радянської експансії до Чорного моря. Вона знову мала стати «транзитною землею», оскільки нею пролягав найважливіший залізничний шлях з Бесарабії до Львова, що мав величезне стратегічне значення. Також і Румунія цілком усвідомлює ці плани, що приводить до того, що румунський король Кароль вказує послу його величності в Бухаресті на стратегічну важливість Чорного моря і на те, що завдяки пануванню в цьому регіоні англійський воєнний флот може блискавично втручатися в події на Кавказі. Щодо геополітичної ролі Румунії в разі радянського нападу на морські протоки також див.: *Önder Z. Die türkische Außenpolitik im Zweiten Weltkrieg.* – München, 1977. – S. 48–49.

¹⁹ Лист посланника Фабріціуса в МЗС від 27.8.1939, надруковано в: ADAP, Serie D, Bd. 7. – S. 303–304. Цікаво в цьому зв'язку, що міністр закордонних справ Румунії Грігоре Гафенку зазначив своєму співрозмовнику, що його уряд має побоювання, що «німецько-радянські конфлікти» одного дня можуть бути перенесені на територію його країни.

²⁰ Політичний архів міністерства закордонних справ [Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, *dani* – PAAA], Gesandtschaft Bukarest, Akte 13/2, unpag.: Deutsche Gesandtschaft, Tgb. Nr. 5227/39 vom 24.9.1939, Inhalt: Ehemaliger Ministerpräsident Armand Calinescu.

²¹ *Heinen A. Die Legion «Erzengel Michael» // Rumänien. Soziale Bewegung und politische Organisation. Ein Beitrag zum Problem des internationalen Faschismus.* – München, 1986. – S. 417–418.

золотого запасу Банку Польського²² шукали і знайшли притулок у королівстві Кароля²³. Основним центром і напрямком руху польських біженців були при цьому Чернівці²⁴. У той час як Німеччина на тлі кампанії на Заході²⁵ не була зацікавлена в дестабілізації ситуації в Румунії²⁶, оскільки поставки румунської нафти були вкрай потрібні в обмін на німецькі поставки зброї, оточення Кароля бачило себе у колі багатьох невизначеностей і небезпек, які важко піддаються прорахунку²⁷. Разом з можливою підтримкою Німеччиною «Залізної гвардії» причиною для особливого занепокоєння була зовнішня політика Радянського Союзу, який почав розігрувати «українську карту» насамперед у ставленні до Буковини²⁸. Одночасно німецьке консульство в Чернівцях відзначає

²² Його мали зберігати в молдавському монастирі Путна, всього в кількох кілометрах від Чернівців.

²³ Телеграма посланника Фабріціуса в МЗС від 25.12.1939, надрукована: там само, s. 452. Телеграма Ріббентропа Фабріціусу від 29.12.1939, надрукована там само, s. 456. Згодом німецька сторона хотіла, щоб польське золото було конфісковане, а польські дипломати у вигнанні були арештовані. Також див.: *Gafencu G. Op. cit.* – S. 340.

²⁴ *Felesko K. Die Polen in Czernowitz // Czernowitz / Hrsg. H. Heppner.* – S. 129–144, тут s. 142.

²⁵ Записи посланника Шмідта від 2.10.1939 про переговори Гітлера з міністром закордонних справ Італії графом Чіано 1 жовтня 1939 р. (ADAP, Serie D, Bd. 8. – S. 143–151, тут s. 149). В подальшому Гітлер покладався на румунську політику нейтралітету, певно, знаючи, що за солідарних дій з Польщею на неї нападуть усі держави, які добивалися ревізії кордонів Великої Румунії. *Hillgruber A. Hitler, König Carol und Marschall Antonescu. Die Deutsch-Rumänischen Beziehungen 1938–1944.* – Wiesbaden, 1965. – S. 55–56.

²⁶ *Hillgruber A. Op. cit.* – S. 66–68.

²⁷ *Heinen A. Op. cit.* – S. 416–418.

²⁸ ВА, R 58/7710. Недатоване повідомлення [бракує першої сторінки документа – приблизно середина жовтня 1939 р.] одного із співробітників РСХА, ВІ. 18–24. «Москва виправдовує свій крок тим, що, звільнивши від іноземного панування українців Польщі, вона тепер, коли майже всі українці проживають в її імперії, має моральне зобов'язання піклуватися про долю українців за кордоном. Фактично українці Румунії лишилися єдиною зовсім не визнаною національною меншиною. Ці дружні уявлення Москви викликали в Бухаресті певне хвилювання» (цитата ВІ. 18). Оскільки в тому ж акті міститься і повідомлення доктора Валявеча – див. далі внизу – то видається цілком можливим, що також і це повідомлення було зроблено цим автором. Про це див.: *Gafencu G. Op.*

збільшення комуністичної пропаганди, основними носіями якої стали євреї та дрібні селяни, були зареєстровані навіть випадки нападів на румунських солдат²⁹.

Монархія реагувала на цю внутрішню загрозу радикально та криваво: один з близьких довірених Кароля, міністр безпеки Габрієл Марінеску взяв на себе організацію та проведення масових розстрілів помсти. В ніч на 22 вересня жандармські пости на Буковині отримали наказ, де йшлося, що «у визначених місцях кожного округу» мають бути знищені по три ватажки гардистів, і «тіла розстріляних мають бути виставлені для загального огляду як попередження», щонайменше, на один день. У Чернівцях жандармерія вибрала «лідерів залізногвардійського гнізда» з іменами Писарчук, Чіліта і Регвальд та, розстрілявши їх, виставила їхні бездиханні тіла для огляду на південно-західному в'їзді до міста. В чотирьох інших округах Буковини відбувалось подібним чином. Німецький консул (а пізніше Генеральний консул) у Чернівцях Фріц Шельгорн повідомляв своєму начальству, що заходи були вдалими і настрої населення став важким та депресивним³⁰. Імовірно, це зумовлено тим, що «Залізна гвардія» користувалась великою симпатією широких верств румунського населення Чернівців і аж до архієпископа могла знайти підтримку³¹. Згідно з Арміном Хайнемом,

cit. – S. 341–342; *Kosyk V. The Third Reich and Ukraine.* – New York, 1993. – S. 57; *Hillgruber A. Op. cit.* – S. 59–60.

²⁹ РААА, Konsulat Czernowitz, Akte 1/3, Deutschfeindliche Tätigkeit im Amtsbereich: [Deutsches Konsulat Czernowitz]. Запис від 30.10.1939. Згодом літак чорного кольору кружляв 28 жовтня 1939 р. над Чернівцями, пролетівши також над мостом через Прут. 25 жовтня був обстріляний румунський військовий транспорт та днем раніше було здійснено напад на капрала, який був зв'язковим штабу дивізіону і, таким чином, доставляв конфіденційні офіційні документи. Крім того, румунською поліцією було заарештовано трьох євреїв, які підозрювались у здійсненні комуністичної пропаганди.

³⁰ РААА, Gesandtschaft Bukarest, Akte 13/2, unpagn.: Deutsches Konsulat Czernowitz an die Deutsche Gesandtschaft Bukarest vom 25.9.1939. Коротке повідомлення Шельгорна і докладна доповідь, названа «Замітка». Цитата із другого документа.

³¹ *Hausleitner M. Op. cit.* – S. 261–262; *Heinen A. Op. cit.* – S. 309. Згодом тіла легіонерів, що загинули в іспанській громадянській війні на стороні Франко, були перевезені до Чернівців, де їх урочисто зустріли і розмістили для урочистого прощання у кафедральному соборі Чернівців, незважаючи на незгоду префекта.

по всій Румунії було вбито понад 250 функціонерів як відплата за вбивство Калінеску³². Німецькі ж дані повідомляють про значно більшу кількість убитих у всіх 71-му округах Румунії – їх кількість може сягати 3000 осіб, і серед них було чимало жертв приватних чвар та актів помсти. У ході реорганізації уряду в так званій «Фронт національного відродження» Кароль, який правив з 1938 р. з диктаторськими повноваженнями і відмовою від ліберальної конституції, почав шукати певного примирення з помірними і, як він вважав, потрібними йому частинами руху легіонерів, для чого він навіть відмовився від послуг Марінеску³³. З іншого боку, інтереси держави потребували подальших жертв серед прихильників руху або ж серед гардистів, які ще залишалися в Румунії. Насамперед «у Чернівцях та інших місцях Буковини» з листопада 1939 р. почастішали випадки арештів та відправлення до таборів для інтернованих осіб. Пізніше там «багато хто із затриманих» через «хвороби чи якимось іншим способом пішли з життя»³⁴. Таким чином, режим відмовився від публічної демонстрації своєї влади, але і далі неухильно переслідував легіонерів, не зупиняючись навіть перед румунською аристократією³⁵. Німецьке консульство в Чернівцях, яке робило ставку передусім на таку сильну особистість, як Калінеску, спостеріга-

³² *Heinen A. Op. cit. – S. 418.*

³³ PAAA, Gesandtschaft Bukarest, Akte 13/2, unpagn.: Vertraulicher Bericht Nummer 15, Die innenpolitische Lage Rumäniens zur Jahreswende. Згодом міністр двору Ернест Урдареану позиціонував себе опонентом Марінеску і використав політичну ситуацію, щоб виступити проти нього й очолюваної ним системи. Цей розвиток ситуації схвалювався німецькою стороною, оскільки Марінеску підозрювався в постачанні за хабарі паспортів для євреїв, і отже, він мав заробити «величезні суми» на польсько-румунському кордоні (*Heinen A. Op. cit. – S. 419.*)

³⁴ PAAA, Gesandtschaft Bukarest, Akte 13/2, unpagn.: Deutsches Konsulat Czernowitz, G J. Nr. 138 an die Deutsche Gesandtschaft Bukarest vom 6.11.1939, зміст: Подальші заходи проти «Залізної гвардії». Продовження повідомлення з Буковини на Берлін практично є ідентичним попередньому тексту: Ebd., Deutsche Gesandtschaft Bukarest ans AA vom 9.11. 1939, зміст: Подальші дії проти «Залізної гвардії». Цитата там само.

³⁵ PAAA, Gesandtschaft Bukarest, Akte 13/2, unpagn.: Лист посланника Фабріціуса в МЗС від 10.12.1939, зміст: Принцеса Кантакузен. Наймолодший син принцеси належав, як і інші члени сім'ї, до «Залізної гвардії» і перебував серед жертв репресивних розстрілів вересня 1939 р.

ло за розвитком ситуації із певним занепокоєнням. Хоча досвідчений дипломат Шельгорн і не симпатизував відверто гардистам, але нова переорієнтація уряду доктора Георге Татареску, призначеного королем, на Францію видавалася йому можливою, хоча й не дуже бажаною. На підтвердження цьому Шельгорн серед іншого пише про «неприховану радість широких верств ненімецького населення Чернівців, насамперед євреїв», про можливий антинімецький «поворот» у політиці, тоді як «розсудливі кола» не могли позбутися серйозного занепокоєння, побоюючись, що перестановки в уряді можуть призвести до небажаного вступу Румунії в стан війни³⁶. В самому ж посольстві оцінки Шельгорна щодо зближення кабінету Татареску вважали дещо перебільшеними, тому вони намагалися зняти з його доповіді гостроту, сконцентрувавши увагу на вдалому вирішенні економічних та торговельних питань³⁷.

Якщо румунський уряд запекло і послідовно боровся проти своїх політичних ворогів, то з українським населенням у період кризи він демонстрував зовсім іншу політику. Як результат дипломатичного тиску Радянського Союзу, в жовтні 1939 р. румунський уряд посилав у Чернівці свого міністра у справах меншин Сільвіу Драгоміра, «щоб

³⁶ РААА, Gesandtschaft Bukarest, Akte 13/2, unpagn.: Deutsches Konsulat an die Deutsche Gesandtschaft in Bukarest vom 25.11.1939, зміст: Новий уряд. Поряд із загальною оцінкою становища в регіоні Шельгорн описував та аналізував передусім членів нового уряду, які походили з Буковини. Міністра культури Йона Ністора, з 1912 р. ад'юнкт-професора історії у чернівецькому університеті і з 1933 р. його ректора, колишнього лідера антиавстрійського руху на Буковині, який вже посідав кілька міністерських постів, він оцінював як шовініста та франкофіла. Силу характеру помічника секретаря Георге Ванту з міністерства внутрішніх справ він оцінював набагато краще, хоча теж вважав його франкофілом, але який мав «розуміння Німеччини та її правил життя», хоча і був занадто ліберальним. Помічник статс-секретаря Георг Грігоровічі в міністерстві праці мав той недолік, що був одруженим з російською єврейкою, яка «дуже вміло» і «старанно» підтримувала свого чоловіка – колишнього главу соціал-демократів на Буковині. Він теж співпрацював протягом значного часу з адвокатом-євреєм доктором Якобом Пістінером з Чернівців. Крім цього, повідомлялось, що Грігоровічі, не будучи налаштованим проти Німеччини, відкидав націонал-соціалізм.

³⁷ РААА, Gesandtschaft Bukarest, Akte 13/2, unpagn.: Tgb. Nr. 7257/39 – I A 5 – [Повідомлення посланника Фабріціуса], в МЗС від 27.11.1939. Зміст: Кабінет Татареску.

він вступив у контакт з українцями Буковини», що конкретно означало початок переговорів з Українською національною партією (УНП)³⁸.

На погляд РСХА, українська національна меншина в Чернівцях на час візиту Драгоміра перебувала у стані реорганізації. Безперечним лідером українства тут був проф. Володимир Заложецький, котрий ще 1934 р. активно виступав проти політики асиміляції, яку провадило керівництво Румунії. Але незабаром йому довелося розділити владу з впливовими редактором і колишнім депутатом Юрієм Щербанюком. З огляду на політичний клімат – а місцеві представники Організації українських націоналістів (ОУН) у Буковині прагнули всупереч ворожій Польщі та за допомогою Німеччини добитися створення незалежної України і були безмірно розчарованими радянською окупацією Східної Галичини³⁹, – українці мали передусім визначитися зі своїми вимогами, і як наслідок, вони відмовилися навіть у переговорах з Драгоміром. Тільки на прохання румунського уряду Щербанюк ознайомив делегацію Драгоміра, яка тісно співпрацювала з чернівецьким бургомістром Ніколае Флондором, з невідкладною програмою, що складалася з 20

³⁸ ВА, R 58/7710. Недатоване повідомлення [бракує першої сторінки в документі – приблизно середина жовтня 1939 р.] одного із співробітників РСХА, ВІ. 18–24.

³⁹ Щодо цього див.: РААА, Konsulat Czernowitz, Akte 5/1, Beziehungen zu den Nachbarstaaten Ukraine und Polen 1927–1942: Deutsches Konsulat Czernowitz vom 2.11.1939, G.J. Nr. 143, An die Deutsche Gesandtschaft Bukarest, зміст: Становище у Східній Галичині. Потім повідомляється про криво подавлені повстання, виконання смертних вироків та депортації. Незважаючи на посилені заходи щодо захисту кордонів, національно орієнтовані українці та урядові чиновники втікали до Румунії, і навпаки, румуни та євреї, переважно молоді люди, перебиралися у зворотному напрямку. При цьому румунськими прикордонниками було виявлено і розстріляно трьох євреїв-порушників кордонів. Щодо становища в Галичині див.: там само, Deutsches Konsulat Czernowitz vom 2.12.1939, G.S. Nr. 154, An die Deutsche Gesandtschaft Bukarest, зміст: Ситуація в Західній Україні. Згідно з повідомленнями, ГПУ досяг великого успіху в боротьбі з «широко розповсюдженою українською національною організацією», метою якої «було розхитування російського панування». Як акти помсти були запроваджені депортації і винесення смертних вироків. У повідомленні був наведений список імен українців, розстріляних радянською розвідкою в Західній Галичині за відповідний період часу.

пунктів. Перелічені в ній вимоги, насамперед поширення української мови і культури й адекватне політичне представництво в регіональних та місцевих адміністративних органах, були умовами для проведення переговорів і були прийняті, оскільки частково містились серед попередніх вимог УНП. Румунський уряд погодився навіть на подальші поступки зі своїми партнерами з переговорів, якими мали займатися якраз Щербанюк і Заложецький як представники Верховної Ради «Фронту національного відродження». Це мало на меті послабити, з одного боку, діяльність ОУН, і з другого – виграти час у Радянського Союзу, хоча деякі румунські політики побоювалися (і це підтверджувалося даними РСХА) вже найближчими місяцями загострення стосунків із могутнім сусідом⁴⁰. Після початкового обговорення українська делегація в Бухаресті досягла певного визнання, хоча права української меншини – як вона того бажала – не були прирівняні до прав німецької та єврейської меншин, чим група Заложецького не могла задовольнитися на майбутнє⁴¹.

Румунська сторона вже зробила деякі поступки помірним вимогам українців, водночас їй було важливо енергійно протидіяти радянській, або ж комуністичній, пропаганді, а також проникненню радянських регіональних управлінців у прикордонні райони. Причому показово, що частини румунської поліції, як, наприклад, місцева поліція в Коцмані, та навіть офіцери вищого рангу, скажімо, шеф прикордонної поліції в Оразені, були під наглядом румунської поліції безпеки, оскільки вва-

⁴⁰ ВА, R 58/7710. Недатоване повідомлення [бракує першої сторінки документа – приблизно середина жовтня 1939 р.] одного із співробітників РСХА, ВІ. 18–24. Значна частина доповіді зводилася до вимог української «мінімальної програми негайного виконання», за якими Чернівцям, серед іншого, мали надати українського віце-бургомистра, а також відновлення українських вчителів та чиновників на роботі. Також у меморандумі були зазначені ще 27 вимог, що їх делегація української групи 3 жовтня 1939 р. передала румунському уряду. Детальніше див.: *Hausleitner M.* Op. cit. – S. 314, 317–318; *Maner H.-Ch.* *Parlamentarismus in Rumänien (1930–1940). Demokratie im autoritären Umfeld.* – München, 1997. – S. 396.

⁴¹ РААА, Konsulat Czernowitz, Akte 4/4, Ukraine und Rumänien: PV Spes vom 7.10.1939. Звіт про вислови Заложецького після його зустрічі з прем'єр-міністром Румунії Константіном Аргетяну, який лише короткий час перебував на своєму посту.

жались особливо підозрілими. Прибійниками комуністів були названі також євреї, оскільки було встановлено, що єврейським фотографам було дано вказівку робити знімки певних осіб, а потім їх передавати. Як контрзахід, була випущена інструкція, за якою при перетині кордону румунськими біженцями (шпигунами) було наказано відкривати по них нещадний вогонь, позбавляти їх громадянства, конфіскувати їхнє майно та відмовляти в поверненні в Румунію. Консульство в Чернівцях, однак, висловило сумнів в успіху такого підходу та ефективності використовуваних засобів⁴², визначило це скоріш як завдання ударів наосліп і прояв слабкості та вирішило уважно стежити за розвитком ситуації.

Також нещодавно заснована РСХА, у зв'язку із загостренням ситуації в Румунії, потребувала в грудні 1939 р. даних, які надходили б не через інформаційні канали міністерства закордонних справ⁴³, а були б отримані в ході власних розслідувань. Цим займався молодий амбітний історик, який вирішив реалізувати пріоритет політики в галузі науки⁴⁴. Йдеться про керівника Південно-Східного інституту в Мюнхені проф. Фріца Валявеча⁴⁵, який у грудні 1939 р. у супроводі офіцера зв'язку

⁴² PAAA, Konsulat Czernowitz, Akte 1/3, Deutschfeindliche Tätigkeit im Amtsbereich: [Німецьке консульство в Чернівцях] від 8.12.1939, У німецьке посольство в Бухаресті, зміст: Комуністична пропаганда в Північній Румунії.

⁴³ Це може бути тому, що консульство напряду співпрацювало з офіцерами румунської розвідки та Абвером. Серед іншого, до свого переселення шеф чернівецької сігуранци Карл Постатні особисто співпрацював зі співробітником консульства Шпрінгером та Шельгорном. Див.: PAAA, Konsulat Czernowitz, Akte 6/6, Abwehr, Spionage, Sabotage Schmuggel u.s.w.: Abwehrstelle Rumänien, Nr. 395/41 geh. II vom 18.1.1941, Herrn Konsul Schellhorn. Там само: handschriftliche Beantwortung vom 3.2.1941, für Karl Postatny, Umsiedlungslager Sayda im Erzgebirge.

⁴⁴ *Spannenberger N.* Vom volksdeutschen Nachwuchswissenschaftler zum Protagonisten nationalsozialistischer Südosteuropapolitik. Fritz Valjavec im Spiegel seiner Korrespondenz 1934–1939 // Südostforschung im Schatten des Dritten Reiches. Institutionen – Inhalte – Personen / Hrsg. M. Beer, G. Seewann. – München, 2004. – S. 215–235.

⁴⁵ Валявеч у 1938 р. був призначений генеральним директором і, за власними даними, того ж року в Мюнхені захистив докторську дисертацію. Організація, якою він керував, зі штаб-квартирою в Мюнхені 13, Шеллінгштрассе, 2/II, називалась Інститутом досліджень німецької народності Півдня та Південного Сходу, була заснована ще 1930 р. за часів Ваймарської республіки і належала

Абверу відвідав Румунію, щоб підготувати доповідь про настрої населення для професора Франца Зікса, який очолював II управління (дослідження світогляду та ідеології противника) РСХА. Контакти між ним та Валявечем існували вже принаймні з 1936 р., і з того часу зв'язок науковця та СД стає дедалі тіснішим. Зрештою, це був плідний контакт для обох сторін, завдяки чому Валявечу вдалося зблизитися з впливовим чиновником СД Вальтером Шелленбергом⁴⁶.

Валявеч, який зазначав, що за ним стежить румунська поліція, полемізує в своїх розробках з «Фронтом національного відродження», називаючи його збіговиськом звичайних румунських «честолюбців та кар'єристів» і передрікаючи йому швидкий кінець. Водночас він не приховує своїх симпатій до «Залізної гвардії», яка все «ще була фактором громадської думки». Одночасно він висловлював стурбованість, що пронимецьки налаштовані гардисти, які залишилися, знову можуть діяти проти королівського режиму, і це «може завдати нам шкоди від необдуманих спалахів розпачу». Отже, зовнішньополітична зміна настроїв була б неминучою. На його погляд, і економічна ситуація в Румунії через неефективне управління та корупцію погіршилася, чому сприяв також і надмірний експорт товарів до Німеччини. Це факт, який сприяв анти-

до відомих наукових установ історичного напрямку Третього райху з вираженою близькістю до кіл СД. Див.: *Fahlbusch M.* Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik? Die «volksdeutschen Forschungsgemeinschaften» von 1931–1945. – Baden-Baden, 1999. – S. 260–263. З цієї причини «Штазі» в післявоєнний час цікавилась цією установою і її наближеністю до VI управління РСХА (насамперед до відділу 6 G) та, відповідно, розслідувала діяльність істориків Ваннзее-інституту. BStU, FV 2/72, SA Bd. 1, Bl. 232–247: [Ergebnisbericht und Ausarbeitungsplan des MfS] I.P./Mie vom 21.5.1969, Betrifft. Suchaufträge 169/69 v. 8.4. und 24.4.1969 für die Dienststelle 11/700. Поряд з Південно-Східним інститутом і особами, задіяними відділом 6 G, в поле зору «Штазі» потрапили такі дослідницькі установи й пересувні команди, що були пов'язані з відділом 6 G: Інститут Східної Азії в Берліні (Далем), Східний інститут в Тюбінгені, Германський інститут у Фрайбурзі, Інститут Північної Америки у Відні, Фондація Райнхарда Гайдріха у Празі тощо.

⁴⁶ *Seewann G.* Das Südost-Institut 1930–1960 // Südostforschung im Schatten des Dritten Reiches. Institutionen – Inhalte – Personen / Hrsg. M. Beer, G. Seewann. – München, 2004. – S. 49–92, тут s. 60–61; *Grimm G.* Georg Stadtmüller und Fritz Valjavec. Zwischen Anpassung und Selbstbehauptung // Ebd. – S. 237–255, тут s. 247–248.

німецьким настроям серед населення і вміло використовувався ворожою пропагандою. Щодо німецьких торговельних інтересів, то історик нарікав, що бізнес (на шкоду етнічним німцям у провінції) був занадто зосереджений на Бухаресті, що було зумовлено, між іншим, недостатньою участю німецького посольства в налагодженні співпраці з господарськими товариствами, які діяли за межами столиці. І навпаки, заготівельники-євреї, які були більш активними в провінції, «звичайно були зацікавлені якомога більше зашкодити німецьким інтересам». Оскільки стосунки між закордонною організацією партії (ЗО) та німецькою етнічною меншиною були невпорядкованими і СС могла діяти досить стримано, то Валявеч убачав не дуже добру перспективу ізольованим німецьким національним групам, які перебували у ворожому оточенні. Не варто було сподіватися і на підтримку небагатьох приязно налаштованих до німців румун, які працювали у владному середовищі, оскільки вони були настроєні на поразку Німеччини на Заході і діяли з відповідним лицемірством. Взагалі, в країні панувало «майже невимовне хвилювання», оскільки вважалося, що навесні 1940 р. трапиться щось на кшталт анексії Трансільванії Угорщиною або ж, імовірніше, втрата Бессарабії на користь СРСР. Тільки спротив Фінляндії на Півночі давав певну надію, але вже ні її армія, ні сама країна були не в змозі вести цю війну⁴⁷.

У Берліні були в захопленні від доповіді мюнхенського доцента, яку інтенсивно опрацював керівник секції II D 2 «Південний Схід» Еміль Штойдле. Ця доповідь вважалася настільки значною, що відповідальний діловод 12 лютого 1940 р. направив її керівнику управління Зікса з тим обґрунтуванням, що в ній наведено «вичерпний огляд поточних зовнішньополітичних проблем, що постали перед цією країною [Румунія], і їхній вплив на внутрішню політичну ситуацію». З аналізу Валявеча стало також зрозуміло, що «серед небагатьох впливових румунів, які прихильно ставляться до німців, існує помітна стриманість»⁴⁸.

⁴⁷ BA, R 58/7710, Bl. 2–16: Bericht über eine Rumänienreise (8.-22. Dezember 1939), gez. Valjavec. Цитати там само.

⁴⁸ BA, R 58/7710, Bl. 1: II D 2, Ste./Ve. vom 12.2.1940, An den Leiter II, Betr. Bericht über eine Rumänienreise (8.-22. Dez. 1939) des Dozenten Dr. Valjavec, München-Berlin. Ім'я Валявеча було пізніше від руки викреслено. Щодо Штойдле див.: *Wildt M. Generation des Unbedingten. Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes.* – Hamburg, 2002. – S. 370–371.

Також Зікс, який якраз намагався визначити місце свого управління в межах РСХА, був вражений цією доповіддю і за три дні надіслав її до Гайдріха для ознайомлення. Додаткові копії були надіслані у III та IV управління⁴⁹, тому можна стверджувати, що оцінки Валявеча, з його відвертими антирумунськими складовими, вплинули на політичну орієнтацію РСХА щодо Південного Сходу Європи. Цікаво те, що через шість місяців Зікс мав справу вже з українським питанням, оскільки Георг Ляйббрандт з відомства Розенберга вимагав чіткої лінії РСХА. Після консультацій з керівником VI управління Хайнцом Йостом та у співпраці з Ляйббрандтом мали бути визначені майбутні позиції міністерства⁵⁰.

У наступні місяці ситуацію в Буковині визначала радше «велика політика», ніж штабні ігри РСХА, яке навесні 1940 р. зазнало трансформацій. Зокрема, II управління змушене було миритися із втратами повноважень і тому було більш зайняте власними проблемами, ніж спроможністю чинити вплив назовні⁵¹. Міністр закордонних справ Румунії Гафенку знав вже в грудні 1939 р., що агресію проти Румунії практично не можна зупинити і, щонайменше, прийдеться відмовлятися від Бессарабії⁵². Цим підтверджуються й оцінки

⁴⁹ BA, R 58/7710, Bl. 17: Der Amtschef II vom 15.2.1940, Nachrichten aus Südosteuropa, Bericht. Betr.: Bericht über eine Rumänienreise von Dr. V. vom 8. bis 22. Dezember 1939. Зікс повідомив Штойдле про використання й передачу доповіді Валявечем.

⁵⁰ BA, Dahlwitz-Hoppegarten, ZR 920/62, Bl. 35–37. Amt VI, AZ: 7783/40, Jo/Rh vom 29.2.1940, Vermerk, зміст: Обговорення зі штандартенфюрером СС Зіксом 28.2. Конкретно справу було передано штурмбанфюреру СС Вітінгофф-Шеелю, керівнику групи VI С «Схід». Щодо цієї постаті див.: *Wildt M.* Op. cit. – S. 394.

⁵¹ *Wildt M.* Op. cit. – S. 364–373. *Hachmeister L.* Der Gegnerforscher. Die Karriere des SS-Führers Franz Alfred Six, München, 1998. – S. 212–215. Там також натякається, що саме відомства із зовнішніх справ викликали підозру керівника VI управління в лютому 1940 р. у контексті персонального й політичного залучення наукових установ, що спонукало Йоста до активнішої протидії в апараті. Тому видається допустимою версія, що такий науковий авторитет, як Валявеч, був свого роду «зброєю» на боці Зікса у боротьбі за повноваження керівника управління, хоча останньому, зрештою, так і не вдалося реалізувати свої амбіції за відсутності підтримки Гайдріха. Проте Валявеч і далі залишався на службі в апараті (про це див. нижче).

⁵² Nr. 975 vom 8.12.1939, Pol II 2572g, Telegramm des Gesandten Fabricius ans AA über seine Besprechung mit dem rumänischen Außenminister vom 6.12.1939 (ADAP, Serie D, Bd. 8. – S. 391–392).

Валявеча, який правильно визначив настрої в Бухаресті та в країні. У чернівецькому консульстві розглядали такий розвиток подій з певним незадоволенням, оскільки за оцінками призначених посадових осіб комуністична партія в Чернівцях складалася «в основному з євреїв» і таємно співпрацювала з радянською розвідкою в Галичині. Одночасно повідомлялось, що російська сторона не дуже довіряє євреям, і тому вони більшою мірою будуть покладатися на українців у розбудові комуністичної організації⁵³. Отже, національний чинник в очікуваній комуністичній експансії набував дедалі більшого значення. Натомість у Чернівцях із січня 1940 р. ходили вперті чутки, які поширювались, очевидно, самим обербургомістром Флондором, що німецькі війська введено в Західну Галичину. Антирадянські кола Румунії пов'язували з цим сподівання, що німецькі сили нададуть «надійний захист від можливих намірів росіян на півночі Румунії». Для Шельгорна це було тільки доказом того, наскільки невизначеність і спроби видавати бажане за дійсне охопили широкі верстви населення⁵⁴. Наступні місяці мали показати, наскільки неправильно сприймалася в Чернівцях роль Німеччини як можливого захисника. Наприкінці березня 1940 р. Молотов у виступі перед Верховною Радою визначив бессарабське питання як невирішену проблему в стосунках між СРСР та Румунією, і вже в квітні були зареєстровані часті порушення кордону – чітка ознака загострення ситуації⁵⁵.

⁵³ PAAA, Konsulat Czernowitz, Akte 1/3, Deutschfeindliche Tätigkeit im Amtsbereich: Deutsches Konsulat Czernowitz vom 22.1.1940, An die Deutsche Gesandtschaft Bukarest, [Посилання] G.S. Nr. 34, зміст: Зміни настроїв серед євреїв. Там само: Czernowitz vom 16.2.1940, записка. Автор не відомий. Можливо, це був Шаперуж, який у ролі заступника Шельгорна підписав доповідь від 19 лютого.

⁵⁴ PAAA, Konsulat Czernowitz, Akte 1/3, Deutschfeindliche Tätigkeit im Amtsbereich: Deutsches Konsulat Czernowitz vom 22.1.1940, An die Deutsche Gesandtschaft Bukarest, [Посилання] G.S. Nr. 12, зміст: Чутки про присутність німецьких військ у Західній Україні. Цитата там само.

⁵⁵ Hillgruber A. Op. cit. – S. 70–71; Gafencu G. Op. cit. – S. 344–345; Böhm J. Die Deutschen in Rumänien und das Dritte Reich 1933–1940. – Frankfurt/Main, 1999. – S. 244–245. Промова відтворюється з витягами і визначальними пасажами. Витяги із промови: ADAP, Serie D, Bd. X, S. 3.

У регіоні ж з квітня активність західних держав помітно знизилася і зводилася лише до стримування німецького впливу⁵⁶ – за винятком хіба що оголошеного трансферу єврейських коштів за кордон. Шельгорн повідомляє про дедалі поширювану співпрацю, яку провадить адвокат єврейського походження Кеппельманн, якого вважають довіреною особою британського консула Пимена, між британським консульством та власником двох кінотеатрів («Аполлон» та «Центральний»). Він мав отримувати британські фільми за мінімальну плату, а кінохроніку навіть безкоштовно, та натомість не демонструвати більше німецьких фільмів – британська пропаганда вважала це ідеальною формою широкого впливу на населення⁵⁷.

Коли воєнна кампанія на Заході закінчилась переконливою перемогою німецьких сил, тобто повною поразкою Франції та вигнанням британських військ з континенту⁵⁸, то одночасно це означало і провал прозахідної політики нейтралітету Кароля та нову зміну конфігурації сил у міжнародній дипломатії, центром якої в червні 1940 р. була столиця Райху – Берлін⁵⁹.

⁵⁶ PAAA, Konsulat Czernowitz, Akte 1/3, Deutschfeindliche Tätigkeit im Amtsbereich: Deutsches Konsulat Czernowitz vom 2.5.1940, німецькій дипломатичній місії в Бухаресті, [Посилання:] G.S. Nr. 8 II, за наказом від 19. v.M.

⁵⁷ PAAA, Konsulat Czernowitz, Akte 1/3, Deutschfeindliche Tätigkeit im Amtsbereich: Deutsches Konsulat Czernowitz vom 11.5.1940, An die Deutsche Gesandtschaft Bukarest, G.S. Nr. 69, зміст: Англійська пропаганда в Чернівцях. Власник кінотеатру – пан Мет – відхилив пропозицію, оскільки у нього все було заброньовано на два місяці. Подальший розвиток подій у країні та поразка західних держав примусили англійського консула відмовитися від цієї акції.

⁵⁸ *Umbreit H.* Der Kampf um die Vormachtsstellung in Westeuropa // *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg.* – Bd. 2, Stuttgart 1979. – S. 284–307. До того ж, у квітні 1940 р. було окуповано Данію та Норвегію.

⁵⁹ Schreiben des Gesandten Fabricius vom 29.5.1940 ans AA (ADAP, Serie D, Bd. IX. – S. 382–383). Кароль розпорядився, щоб посланця повідомили через прем'єр-міністра Татареску, міністра закордонних справ Гафенку і міністра двору Урдареану, що Румунія відмовляється від політики нейтралітету і відтепер шукає зближення з країнами Вісі. Однією з причин було зосередження радянських військ на кордоні. Водночас посланець Кілінгер, який у кінцевому підсумку замінив Фабріціуса, вів переговори з начальником румунської державної поліції генералом Мозуровим, який запропонував більш

Таким же чином, про і без того незначний пропагандистський та дипломатичний вплив Заходу⁶⁰ на Буковину, проти якого до цього часу у звичній манері плело інтриги німецьке консульство у Чернівцях, вже не можна було говорити – все це стало непотрібним⁶¹. У червні 1940 р. радянське керівництво побачило, що визріла можливість⁶² вимагати в ультимативній формі втілення в життя московського секретного додаткового протоколу про приєднання Бессарабії (а на додачу ще й Північної Буковини), що підтверджувало б найгірші побоювання румунської сторони. 23 червня 1940 р. Молотов поінформував німецького посла у Москві графа Фрідріха Вернера фон дер Шуленбурга, що бессарабське питання не дозволяє «в даний час жодних подальших зволікань», тим більше що Бухарест затягує вирішення цієї проблеми. У тому ж контексті Молотов заявив про претензії СРСР на Буковину, оскільки українці там складають значну частину населення. Шуленбург, як і належить за службовими обов'язками, передав це повідомлення далі, нагадавши одно-

тісну співпрацю з Абвером (показово, що не із СС) і, крім того, спробував покращити стосунки з Німеччиною. Лист посланця Кілінгера міністру закордонних справ Ріббентропу від 29.5.1940, надруковано: там само, s. 383–385; *Haynes R. Romanian Policy towards Germany, 1936–1940.* – London 2000. – S. 145–146.

⁶⁰ Також і Туреччині не вдалося відновити свою стару роль на Балканах і стати, таким чином, захисником інтересів залишків «малої Антанти». *O'Sullivan D. Stalins «Cordon sanitaire». Die sowjetische Osteuropapolitik und die Reaktionen des Westens 1939–1949 // Paderborn u.a., 2003.* – S. 83–85; *Gafencu G. Op. cit.* – S. 78–79.

⁶¹ Якщо раніше поле діяльності західних дипломатів – хто є хто у консульстві чи посольстві, хто перебуває у родинних чи дружніх зв'язках з представниками румунського суспільства – відіграло в актах консульства значну роль, то згодом цей аналіз в актах скоротився. Водночас СРСР та ОУН, особливо після початку плану «Барбаросса», коли послання ОУН надходили прямо до консульства, почали приділяти набагато більшу увагу у повідомленнях розвідки.

⁶² *Gorodetsky G. Op. cit.* – S. 59–60. Тут належним чином зображується вдалий вибір часу для радянського ультиматуму. Увага Гітлера була, як і раніше, пов'язана із Заходом, у той час коли Франція була розбита, а Великобританія боролась, але не хотіла брати активної участі у подіях Південного Сходу на користь Румунії. З тактичних міркувань Німеччина ще продовжувала дотримуватися пакту із СРСР.

часно, що неодмінно потрібно «заздалегідь подбати» про «осілих у Бессарабії та Буковині етнічних німців»⁶³. Радянському Союзу необхідно було отримати якомога більше території, Румунії – якомога менше віддати її східному сусідові. Німеччина, в свою чергу, мала твердий намір забезпечити свої економічні інтереси, зокрема, поставки нафти з Плоешті. Враховуючи ці інтереси, Гітлер був готовий пожертвувати Бессарабією, але хотів запобігти радянському просуванню через Прут⁶⁴. Натомість радянські претензії на Буковину стали «новиною», на чому виразно наголошував Ріббентроп, указуючи на те, що цей регіон є колишньою землею австрійської корони, в якому мешкало багато етнічних німців⁶⁵. Усупереч німецькому ставленню, у Молотова був національний аргумент. Він вважав Буковину тим останнім залишком, якого не вистачало для повноти українських територій, і в цьому він знайшов би повну підтримку ОУН, незважаючи на те, що їхні політичні цілі були цілком різними. Таким чином, ця проблема мала бути вирішена разом із бессарабським питанням⁶⁶. Та, зважаючи на згадані вище настрої Німеччини, радянську сторону задовольнила б і північна частина Буковини зі столицею в Чернівцях, оскільки важливе залізничне сполучення Львів – Бессарабія переходила під її контроль. З німецької сторони не було ніяких суттєвих заперечень⁶⁷. О 23 годині 26 червня Молотов викликав до себе румунського посла Георге Давілеску і вручив йому ультиматум, за яким Румунія мала поступитися своїми територіями. Після того, як німецька сторона порадила Румунії виконати вимоги

⁶³ Див. телеграму німецького посла Шуленбурга від 23 червня 1940 р. (ADAP, Serie D, Bd. X. – S. 3–4).

⁶⁴ Радіограмма державного секретаря Ернста фон Вайцзеккера Ріббентропу від 24.6.1940 (ADAP, Serie D, Bd. X. – S. 6–8). Записи Ріббентропа для Гітлера від 24.6.1940 (Там само. – S. 9–10).

⁶⁵ Телеграма Ріббентропа Шуленбургу від 25.6.1940 (ADAP, Serie D, Bd. X. – S. 11–12). Фабріціус в Бухаресті був теж ознайомлений зі змістом телеграми, в якій йшлося про офіційний політичний курс, за яким мав діяти фон Шуленбург щодо Молотова.

⁶⁶ Телеграма Ріббентропа Шуленбургу від 26.6.1940 про його розмови з Молотовим (ADAP, Serie D, Bd. X. – S. 18–19).

⁶⁷ Ще одна телеграма Шуленбурга Ріббентропу від 26.6.1940 про його розмови з Молотовим (ADAP, Serie D, Bd. X. – S. 22–23).

Радянського Союзу, вона постала перед вибором: вести безглузду війну чи поступитися названими регіонами. Вона підкорилася і «не боролася, але й не відмовлялася від боротьби в подальшому», як влучно сказав колишній міністр закордонних справ Румунії Грігоре Гафенку. Насіння війни для Румунії і насамперед Буковини, на відміну від Польщі, західних сил і, звичайно, великих агресорів, було посіяне лише влітку 1940 р. І воно мало прорости⁶⁸.

Після цього повернулася і політична криза, ще сильніша, ніж була у вересні 1939 р., коли були вражені основи румунської держави. За принципом доміно висувають свої територіальні претензії Угорщина і Болгарія, в результаті чого за кілька тижнів Румунія втрачає частини Трансільванії та південної Добруджи. У внутрішній політиці рух легіонерів під проводом Хорії Сіми, який повернувся з Німеччини, поновлює тиск на монархію. Нарешті він здобуває впливу на державні справи, увійшовши до союзу з «Національною партією»⁶⁹. Внаслідок такого розвитку подій Румунія стала повністю ізольованою, а Кароль опинився посеред руїн своєї політики. У вересні 1940 р., після того як Румунія віддала сусіднім країнам близько третини своєї території, він зрікся престолу на користь кронпринца Міхая. Хорія Сіма проте не зміг утвердитися як новий керівник уряду – ним став генерал Йон Антонеску – практично як представник воєнних кіл, який був критиком як Кароля, так і руху легіонерів і який несподівано увійшов у гру як «кадрова альтернатива» і тепер мав перевлаштовувати обкатані структури держави. До цього ж він отримав диктаторські повноваження від колишнього монарха⁷⁰.

Буковина була залишена – Чернівці вже двома днями пізніше після ультиматуму були вільними від румунських військ та цивільних чиновників. Німецьке консульство теж перебазувалося в Ясси. Крім того, разом з румунами втекли й ті, хто не чекав нічого доброго від радян-

⁶⁸ Anweisung Ribbentrops an den Gesandten Schmidt zur Instruierung des Gesandten Fabricius in Bukarest vom 27.6.1940 (ADAP, Serie D, Bd. X. – S. 24). Див. там само різні документи щодо гарячого періоду ультиматуму. *Gafencu G.* Op. cit. – S. 385–393. Zitat S. 387; *Hausleitner M.* Op. cit. – S. 349–350; *Haynes R.* Op. cit. – S. 135–137.

⁶⁹ *Haynes R.* Op. cit. – S. 133–135.

⁷⁰ *Hillgruber A.* Op. cit. – S. 73–79, 89–97.

ської влади, насамперед національно свідомі українці. І навпаки, деякі румуни, сім'ї яких були розірвані через анексію, і євреї, які страждали від дедалі більш зростаючого в Румунії антисемітизму, намагалися переселитися до Буковини⁷¹. Німецька меншина залишалась практично замкненою в Буковині, оскільки їхнє переселення до Трансильванії⁷², про що відповідні чутки поширювалися з осені 1939 р. і були викликані промовою Гітлера від 6 жовтня⁷³, за наказом бухарестського посольства залежало від того, наскільки вони були активними антикомуністами. Загалом, незважаючи на політичні настанови, при переселенні йшлося скоріше про імprovізовану акцію, що було зумовлено радянським тиском, що й підкреслював згодом один із німецьких організаторів переселення⁷⁴. Спочатку метою було досягти угоди з радянським керівництвом про практичну реалізацію наміченого переселення та в спірних питаннях, скажімо, застосування принципу добровільності, а не примусу до переселенців і відшкодувань за рухоме і, передовсім, нерухоме майно. Тільки після завершення переговорів 5 вересня 1940 р.⁷⁵ німецькій стороні було дозволено ввести своїх експертів з переселення з Управління з питань переселення етнічних німців («ФoMi»), команду з майже 600 чоловіків на чолі з «головним уповноваженим» штандартенфюрером СС Горстом Гоффмаером, у ці відрізані райони. Радянську комісію очолив «головний представник уряду»

⁷¹ *Hausleitner M.* Op. cit. – S. 352–353, 359–360, 362.

⁷² Промова Гітлера до Райхстагу від 6.10.1939 з коментарями видавця надруковані в: *Domarus M.* Hitler. Reden und Proklamationen 1932–1945, Bd. 3. – S. 1377–1393. Відповідні частини на с. 1383. Щодо наслідків промови див. також: *Aly G.* «Endlösung». Völkerverschiebung und der Mord an den europäischen Juden. – Frankfurt/M., 1995. – S. 36–39.

⁷³ Телеграма посланця Фабріціуса в МЗС від 28.6.1940 (ADAP, Serie D, Bd. X. – S. 43–44); *Jachomowski D.* Die Umsiedlung der Bessarabien-, Bukowina- und Dobrudschadeutschen. Von der Volksgruppe zur «Siedlungsbrücke» an der Reichsgrenze. – München, 1984. – S. 44–46, 58–59.

⁷⁴ *Wagner R.* Die Umsiedlung der Deutschen aus der Bukowina // Buchenland / Hrsg. F. Lang. – S. 509–526, тут s. 511.

⁷⁵ Німецько-радянський договір про переселення населення німецького походження з територій Бессарабії й Буковини в Германський райх від 5.9.1940 (*Jachomowski D.* Op. cit. – S. 209–215).

Веретенніков. Обидві групи розташували свої штаби в бессарабському містечку Тарутіно, в той час коли призначений для Буковини загін під керівництвом штурмбанфюрера Мюллера та професора Герберта Маєра розгорнулися прямо в столиці⁷⁶.

Підтримка етнічної групи до прибуття команди «ФoMi» лягла на плечі політичних функціонерів меншини – гауляйтера професора Франці Ломера та регіонального голови доктора Отто Бронеске. Вони вже починаючи з квітня 1940 р. «із запобіжною метою» таємно розробляли народний кадастр, під яким слід також розуміти вибірку за расовими ознаками⁷⁷. Після реєстрації на місці в список фольксдойче на «Батьківщині» через ЕВЦ (Відомство з питань переселенців) здійснювалася класифікація на групи «O», «A», а також «S». Причому поряд з політичною орієнтацією і лояльністю мала значення національна належність та походження відповідної особи. Представники групи «O» вважалися спроможними, з огляду на майбутнє розширення Райху, самостверджуватися як носії німецькості⁷⁸ у ворожому оточенні окупованих територій. Це переважно не стосувалося нім-

⁷⁶ *Wagner R. Op. cit.* – S. 512–513. *Kipper Ch. Die deutsche Minderheitenproblematik in Rumänien. Der Sonderweg der Bukowinadeutschen.* – München – Augsburg. – S. 48–49.

⁷⁷ *Meldungen aus dem Reich (Nr. 73) vom 6. April 1940 // Meldungen aus dem Reich 1938–1945, Die geheimen Lageberichte des Sicherheitsdienstes der SS / Hrsg. und eingeleitet H. Boberach.* – Bd. 4, Herrsching, 1984. – S. 960.

⁷⁸ *Fleischhauer I. Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion.* – Stuttgart, 1983. – S. 66–72. Особи з групи «A» вважалися невизначеними, а тому їм потрібно було утвердитися в своєму національному характері в оточенні національної спільноти, тобто в «Старому райху [Altreich]»: звідси й позначення «A». Натомість особи з групи «O» вже були носіями німецькості і, відповідно, могли діяти у ворожому просторі, особливо як фермери, після жорстокого вигнання осілого там населення і «передачі» їм вже існуючих підприємств. Автору із власного досвіду відомо, що розподільчі комісії після вивчення «домашнього вогнища» переводили осіб з групи «A» в групу «O», якщо у тієї чи іншої сім'ї був досвід у сільському господарстві і тваринництві, тобто ті вміння, що могли стати у пригоді при догляді за захопленими об'єктами. Члени групи «S» були під підозрою, що вони є ворогами національної спільноти, потребували особливого навчання, що означало бути пропагандистськи обробленим. Врешті, на Буковині існував ще розподіл з позначками «G», «R» та «U», що означало депортацію до Генерал-губернаторства, в Румунію чи Угорщину.

ців Буковини, оскільки вони часто одружувалися з представниками інших етнічних груп, що було «спадком» Австро-Угорської імперії. Шельгорн підсумував у записці до обергрупенфюрера СС Лоренца деякі свої положення, в яких убачається терпимість до минулої епохи, а не дух нацистської Німеччини:

«Щоправда, за австрійської доби німці складали меншість порівняно з українцями, румунами та євреями; жили вони, як і сьогодні, переважно в розкиданих скрізь поселеннях з істотною часткою міського населення. Але це був державний народ; їхня мова була мовою армії, влади та культурних верств населення. Національна політика австрійського уряду уникала будь-яких проявів жорсткості щодо інших націй, тому успіхом було те, що майже всі буковинці були добрими австрійцями і почували себе своїми в німецькому культурному середовищі. [...] В цих умовах цілком зрозуміло, що міжнаціональні шлюби, особливо в містах, не були дивиною; основою спільних уз вважалася не стільки кров, скільки мова. Хоча у шлюбах українців та румунів з жінками-німкенями певну роль відіграло бажання злитися, хоча б нащадкам, з державним народом. Лібералізм австрійської адміністрації призвів, на жаль, до того, що і в єврейських змішаних шлюбах не вбачалося нічого дискримінаційного, але все ж такі шлюби серед німців були рідкістю»⁷⁹.

Тому не дивно, що, на погляд «експертів» СС, в їхніх расистських висновках частка осіб групи «А» (невизначені особи) серед німців Буковини була пропорційно вищою, ніж серед інших німецьких переселенців, скажімо, балтійських німців⁸⁰. При цьому «чернівчани» все ж настільки прийнятно виділялися расово своїм зовнішнім виглядом, що експерти мобільної комісії V ЕВЦ були змушені рекомендувати

⁷⁹ PAAA, Konsulat Czernowitz, Akte 5/1, Beziehungen zu den Nachbarstaaten Ukraine und Polen 1927–1942: Deutsches Konsulat G.J. Nr. 107 [Лист Шельхома] від 1.8.1942. Цитати там само. У повідомленні містяться додатки зі статистичними даними.

⁸⁰ BA, R 69/212: Abschlußbericht über die Erfassung der Deutschen aus dem Nord-Buchenland durch die Einwandererzentralstelle des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD. *Rein K. Czernowitz und die Deutschen // Czernowitz / Hrsg. von H. Heppner. – Op. cit. – S. 81–101, тут s. 94–95.* Тут зазначається, що випадки поселення групи «А» часто відбувались у німецьких містах, в першу чергу у містах Зальцгіттер та Вольфсбург.

переселити їх на Схід (отже, у групу «О»). Їхня придатність за характером підлягала значним сумнівам, звісно, в нацистському розумінні цього слова. Їх вважали урбанізованими, декадентськими, матеріалістичними та налаштованими проти інституту сім'ї, оскільки частіше за інших вони були бездітними. Таких осіб із групи «О» не можна було переселяти на схід Німеччини, інакше туди б були перенесені і чернівецькі «відносини та стосунки»⁸¹. Але це було ще тільки першим враженням експертів, загальний вирок ЕВЦ був набагато різкішим і зачіпав навіть «расову цінність» чернівецьких німців:

«Населення Чернівців схилялося до помітного расового відчуження. Дуже багато німців беруть шлюб з партнерами, які мають чужу кров. Крім того, вони зазнали цивілізаторського впливу інших народів, скажімо, регулювання народжуваності⁸². За даними чернівецького консульства, в серпні 1940 р. про переселення з Північної Буковини просили 34 210 осіб. Точніше ця цифра розділялася на категорії таким чином:

а) <u>Німці</u>	
9965 сімей	30 845 осіб
б) <u>Змішані шлюби</u> (дружина німкеня)	
617 сімей	1843 осіб

⁸¹ ВА, R69/599, Bl. 108–109: Einwanderzentralstelle, Fliegende Kommission V vom 11.2.1941, Betr.: Durchschleusung der Czernowitzer – Stadtbevölkerung. *Heinemann I.* «Rasse, Siedlung, deutsches Blut». Das Rasse- und Siedlungshauptamt der SS und die rassenpolitische Neuordnung Europas. – Göttingen, 2003. – S. 244–247.

⁸² ВА, R 69/212: Abschlußbericht über die Erfassung der Deutschen aus dem Nord-Buchenland durch die Einwandererzentralstelle des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD. Тут цитується із «висновків». На загальний вирок вплинула, можливо, дошкульна доповідь керівника Головного управління з питань раси і поселень мобільної комісії VII, в якій зазначалося, що німці Північної Буковини зазнали «монгольських, близькосхідних, орієнтальських, малайських і середньоазійських» впливів, насамперед жінки. Це спричиняло «неможливо важке навантаження на плечі німецького народу». Оскільки стерилізація, якій віддавали перевагу, була у зв'язку з внутрішніми та зовнішніми міркуваннями неможливою, пропонувалось вислати цих осіб у Генерал-губернаторство. Див.: там само, R 69/599, Bl. 159: Leiter der RuS-Dienststelle, EWZ-Fliegd. Komm. VII vom 21.12.40., Betr. Fremdblütige Volksdeutsche aus Nordbuchenland.

в) Інші національності

румун	268 сімей	685 осіб
українців	255 “	575 “
поляків	124 “	287 “
угорців	4 “	5 “
росіян	1 “	5 “
чехів	3 “	8 “
хорватів	1 “	3 “
вірмен	2 “	4 “

	658 “	1522 “

ЗАГАЛОМ	11 240 сімей	34 210 осіб ⁸³

Серед «осіб інших національностей» було багато таких, що частково могли позиціонувати себе як особи німецького походження. Тому видавалось логічним надати змогу в'їзду до Райху чисельним українським націоналістам, членам «Залізної гвардії», духовенству, колишнім австрійським чиновникам, офіцерам та поміщикам⁸⁴. Найближчими тижнями їхня частка мала відповідно збільшитись. Загальна кількість осіб, які покинули свою стару батьківщину та були зареєстрованими ЕВЦ, досягала 43 500⁸⁵. Згідно з німецько-радянськими домовленостями послідовно тривало переселення співвітчизників, які походили з Буковини, незважаючи на їхню «якість». Сорок чотири спеціальних поїзди перевезли людей з Північної Буковини в Генерал-губернаторство,

⁸³ РААА, Konsulat Czernowitz, Akte 5/1, Beziehungen zu den Nachbarstaaten Ukraine und Polen 1927–1942: Deutsches Konsulat G.J. Nr. 107 vom 1.8.1940, An den Obergruppenführer Lorenz, Volksdeutsche Mittelstelle Berlin. Тут додаток 1.

⁸⁴ РААА, Konsulat Czernowitz, Akte 5/1, Beziehungen zu den Nachbarstaaten Ukraine und Polen 1927–1942: [Deutsches Konsulat], Entwurf des Schreibens an Obergruppenführer Lorenz G.J. Nr. 107 vom 1.8.1942. Тут наведена класифікація за національною ознакою була вилучена з проекту. Очевидно, не тому, що наведені дані не відповідали дійсності, а, на мій погляд, тому що вважалося за непотрібне, щоб відповідна інформація надходила до VoMi.

⁸⁵ *Jachomowski D.* Op. cit. – S. 80. Тут на основі досліджень ЕВЦ названо число в 43 500 осіб, які були переселені з Північної Буковини.

останній з них досяг прикордонного Перемишля 14 листопада 1940 р.⁸⁶ Цим і закінчилась історія німців на Буковині, в Чернівцях зокрема.

Це завдало Закордонному відділу СД певних проблем, хоча незважаючи на переселення етнічних німців, VI управління вважало збір інформації в Буковині цілком добрим, порівняно з іншими прикордонними районами СРСР. Щоправда, заслуга в цьому була «не штатних співробітників СД, які відповідали за переселення», як сподівались на це раніше, і які своє «головне завдання» вбачали дійсно в переселенні, а «не в розробці розвідувальної мережі». Хоча встановлена на Буковині СД «агентурна мережа» працювала добре і надалі розвивалась. Передусім це були українські зв'язкові, які, маючи зв'язки аж до Києва, таємно перетинали кордон, щоб передавати інформацію своїм німецьким контактним особам у Південній Буковині, яка залишалась у складі Румунії, зокрема, в містах Радаутц та Ботошани⁸⁷. Натомість про розвідників-румунів, які працювали за завданням СД, не було й мови. Ця обставина тільки підживлювала підозру румунів, за відповідного знання про події, щодо гаданого «альянсу» СД і українства.

З приєднанням Буковини до УРСР у Чернівцях розпочався невпинний період радянзації аналогічно процесам у країнах Балтії та в Галичині. Конкретно це означало корінний злам економічної системи: націоналізацію великих підприємств (не мало значення, чи це були приватні фірми чи напівдержавні комунально-побутові підприємства), повну заміну керівництва і земельну реформу, внаслідок якої були створені колгоспи та радгоспи. Також була змінена адміністративна система, запроваджені народні суди, проведена мовна реформа, метою якої було насамперед витіснення румунської мови із суспільного життя. Мовна політика, таким чином, відповідала або ж була копією тих методів часів Великої Румунії, коли відповідні служби проводили політику румунізації шкільної системи.

⁸⁶ *Jachomowski D.* Op. cit. – S. 84–85; *Lumans V.O.* Himmlers Auxiliaries: the Volksdeutsche Mittelstelle and the German national minorities of Europe, 1933–1945. – Chapel Hill und London, 1993. – S. 172–173.

⁸⁷ BA Dahchwitz-Hoppegarten, ZR 920/64, Bl. 1–8: Rechenschaftsbericht des Referates VI C 1 bis zum 30. November 1940. Цитати там само. Інші пункти зустрічі для агентів були ще в Яссах та Галаці.

Тим зі старої еліти, хто не зміг врятуватися втечею до Румунії чи Німеччини, загрозувало переслідування, арешт та депортація вглиб Росії або засудження як ворога народу чи перебіжчика. Причому не мало значення, до якої етнічної групи належала людина, набагато важливішим був соціальний статус у старій державі та політична належність особи чи сім'ї⁸⁸. Ці кроки, на думку радянської сторони, мали в короткі строки привести до інтеграції Буковини до УРСР та одночасної ліквідації внутрішніх політичних ворогів. Одночасно цим було втілено в життя Московський пакт, внаслідок чого Радянський Союз захопив ті території, що їх він визначив у ньому «сферою власних інтересів». Звісно, для радянських функціонерів не було таємницею, що як статус-кво таке становище не могло протягом тривалого часу влаштовувати Німеччину. З розгортанням військової місії в Румунії Гітлер дав чітко зрозуміти, що відтепер держава Антонеску перебуває під крилами Райху⁸⁹. Про те, що новий альянс засновано не лише для захисту нафтових родовищ Плоешті, а скоріше для війни з Радянським Союзом, радянська розвідка дізналась зі своїх джерел у Бухаресті вже в березні 1941 р. Про напад на СРСР та відвоювання Бессарабії та Північної Буковини відкрито говорили німецькі офіцери військової місії⁹⁰. Те, що Сталін називав «великою грою», мало початися 22 червня 1941 р. (і, отже, набагато раніше, ніж він очікував)⁹¹, у наслідок чого Чернівці, як і вся Буковина, остаточно перетворилися на театр воєнних дій двох диктатур.

⁸⁸ *Hausleitner M.* Op. cit. – S. 354–365. Щодо мовної політики Румунії див.: *Kolar O.* Rumänien und seine nationalen Minderheiten 1918 bis heute. – Wien, Köln und Weimar, 1997. – S. 123–124. Навіть із сьогоденської румунської точки зору, євреї, навпаки, залишаються ворогами народу та спекулянтами, які, завдячуючи своєму масовому «поселенню» в Молдові, створили чужорідне тіло в румунському суспільстві та, підтримуючи радянську владу в Бессарабії, зраджували Румунію. Див.: *Boia L.* Geschichte und Mythos. Über die Gegenwart des Vergangenen in der rumänischen Gesellschaft. – Köln, Weimar und Wien, 2003. – S. 199–202.

⁸⁹ *Förster Jü.* Rumäniens Weg in die deutsche Abhängigkeit. Zur Rolle der deutschen Militärmission 1940–1941 // MGM 1/79. – S. 47–77, тут s. 58–68.

⁹⁰ *Gorodetsky G.* Op. cit. – S. 186, 189, 255–256, 317, 322–323, 373–374.

⁹¹ *Wolkogonow D.* Stalin. Triumph und Tragödie. – Düsseldorf, Wien. – S. 546–556.

III. «Барбаросса» та боротьба світоглядів

З початком військових дій на південному напрямку за планом «Барбаросса» німецькі (11-та армія) та румунські війська (3-тя та 4-та румунські армії) перетнули новий радянсько-румунський кордон. Серед них були спецпідрозділи РСХА та румунські розвідувальні групи, які мали провести заходи поліцейської безпеки, щоб тим самим створити умови для остаточної політичної реорганізації завойованих територій.

Північну Буковину разом з Чернівцями – так би мовити, як розворот пакту Гітлера–Сталіна – було знову включено до складу Румунії. Хоча ця «поступка» з боку Райху одночасно означала остаточну відмову старої австрійської корони, але, незважаючи на переселення німців Буковини, СД прагнуло принаймні не втратити свій політичний вплив. 6 липня 1941 р. зондеркоманда 10б айнзацгрупи «D» під командуванням штурмбанфюрера СС Алоїса Перстерера розмістилася в готелі «Шварцер Адлер», причому місто було практично вільне від німецьких військ. Серед інших функціонерів РСХА у складі зондеркоманди 10б знаходився і один співробітник СД, який виконував, очевидно, функції експерта з румунських проблем. Професор Фріц Валявеч вже не здійснював секретну місію і повернувся до Румунії людиною при погонах. Відповідно до вказівок, що їх айнзацгрупа D отримала в Претцші або ж безпосередньо від Гайдриха, було вжито заходів проти єврейської еліти міста. Спочатку був заарештований головний рабин Абрахам Марк та інші високопосадовці громади, які були доставлені до готелю для допитів. Перстерер наказав спалити велику синагогу Чернівців, яка мала велике символічне значення. Наступним кроком зондеркоманди 10б було поширення терору. В «єврейському кварталі» розшукувались інтелектуали, а для кращої їхньої ідентифікації та вистежування використовувалися архіви НКВС⁹². Чернівецький палац культури використовувався

⁹² Щодо обробки актів НКВС див.: ВА МА, РН 20-11/334: Fernschreiben der Abwehrstelle Bukarest an AOK 11 fuer Major Riesen vom 2.7.1941. Потім штаб-квартира НКВС перебувала у будинку колишньої румунської поліцейської префектури. Управління міста Чернівці, у свою чергу, знаходилося на вулиці Александер чель Бун, на четвертому поверсі висотного будинку, ще одне бюро знаходилося у ратуші міста. Радянська військова розвідка розміщувалась у будівлі військового губернатора. Місцем

як центр для інтернованих осіб, де «фахівці з допитів» з відповідних підрозділів, час від часу використовуючи катування, складали списки єврейського населення. Також і румунська жандармерія пішла на грабунки та мародерство в Чернівцях, причому чинили це передовсім щодо єврейського населення, досить безсистемно⁹³, як зазначала зондеркоманда 10б. Підставою цього нищення була директива Антонеску, який 18 червня 1941 р. наказав генералу Константіну Васіліу провести по всій Буковині «очищення території». Координував дії генерал Йон Топор, Верховний претор армії⁹⁴.

Проте у зв'язку з цим слід наголосити, що прагнення румунів суттєво відрізнялись від намірів зондеркоманд. Румунські сили безпеки переслідували головним чином євреїв, які вважалися ворогами режиму або ж які наприкінці червня 1940 року переїхали до Чернівців. Останнім закидали, що вони прийшли до країни як радянські окупанти. Найбільшою загрозою для повернення Буковини до складу Великої Румунії, що й було однією з найголовніших причин вступу у війну, румунські можновладці вбачали в діяльності українського підпілля. І тут вони цілком мали рацію. Зрештою, це було заявленою метою ОУН – Буковину, як невід'ємну область новоутвореної України, об'єднати з Галичиною, що мало позбавити Румунію плодів війни на Сході. Відповідно жорстоко діяли румунські солдати та сили безпеки проти частини українського населення Чернівців. Айнзацгрупі D натомість потрібні були українські націоналісти, щоб використати їх у старій традиції СД для політичного впливу. Тому спочатку зондеркоманда 10б вдало задіяла важелі впли-

зустрічі агентів було обрано кооператив Клауф, колишній готель «Шварцер Адлер». «Логічно», що його передали людям із ЗК 10б. Зрештою, садиба Скабіневського стала ще одним об'єктом розвідки противника. Особливо підозрілими агентами вважалися такі собі Піндус, капітан НКВС Школьний, Рудольф Фінклер та ще одна особа, про яку була відома лише її адреса. Наступні списки вказували на непропорційно велику кількість «агентів та провокаторів» у Північній Буковині, хоча вони були складені неохайно, як у випадку з Євгеном Унгуреану, який був внесений до цих списків, але пізніше перейшов на службу СД.

⁹³ *Angrick A. Besatzungspolitik und Massenmord. Die Einsatzgruppe D in der südlichen Sowjetunion 1941–1943.* –Hamburg, 2003. – S. 148–149.

⁹⁴ *Hausleitner M. Op. cit.* – S. 385.

ву, допомагаючи зупинити терор румунської влади проти українців⁹⁵. Набагато важче було направити агресію на євреїв. Спочатку цей план видавався нездійсненним. 8 липня 1941 року співпраця румунсько-го коменданта, майора жандармерії Длушанського, і зондеркоманди 10б призвела до «великої акції», в «результаті якої були практично без винятку захоплені всі керівні єврейські верстви». Зондеркоманда 10б в одній із акцій знищила з-поміж захоплених «близько ста єврейських комуністів». Загалом, цього й наступного дня «румунською армією та поліцією» було знищено додатково ще понад 500 осіб⁹⁶, серед яких були і високопосадовці общини з готелю «Шварцер Адлер», засуджені до страти. Те, що у знищенні ста жертв брав участь історик з Мюнхена, який займався збором інформації та управлінням політикою щодо українців, роблячи в них, як і інші керівники команди, «останні постріли», підтверджує висловлювання очільника команди Карла Фінгера, коли його в травні 1962 р. запитали про внесок окремих членів зондеркоманди 10б у вчинення злочину:

«Валявеч[,] д-р Фридрих, унтерштурмфюрер СС, викладач та професор. В[алявеч] був присутнім у Чернівцях під час страт і робив постріли в потилиці. До цього часу я його не називав, оскільки вважав, що він перебуває на службі, і тому я не хотів його поставити під загрозу»⁹⁷.

⁹⁵ *Angrick A.* Op. cit., S. 148–152; *Stonescu A.M.* Armata, Maresalul si Evreii. Czurile Dorohoi, Bucuresti, Iasi, Odessa. – Bukarest, 1998. – S. 290–291.

⁹⁶ BA-MA, RH 20-11/488: Der Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD bei der Heeresgruppe Süd [,] Einsatzkommando 10b vom 9.7. 1941, An Ic der Heeresgruppe Süd. Цитата там само.

⁹⁷ 22 Js 203/61 der Staatsanwaltschaft München I, Bd. 5, показання Карла Фінгера 16. та 17.5.1962, 1150–1151, 1175. Я хотів би подякувати Інго Хаара, який мені вказав на важливість цього абзацу. Характер відповіді підвів мене до висновку, що Фінгер не знав про смерть Валявеча в лютому 1960 р. Тільки після того, як він дізнався про смерть колишнього колеги, він дав показання про участь останнього в злочинах, можливо, насправді тому, що він тепер не був змушений боятися тиску зі сторони відомого вченого. Валявеч сам про себе вказував, що він був лише перекладачем Перстерера, та ще применшував свою роль, коли в 1957 р. на допиті приховав свою роботу у розвідці. З цього можна зробити висновки, що мюнхенський професор у будь-якому випадку хотів приховати темні сторінки свого минулого та що його заперечення як відповідача носили виключно спробу захистити себе. Див.:

Після завершення екезекуції Перстерер разом з Валявечем повернулися до готелю, де інформували свого товариша Конрада Ціє про хід акції⁹⁸. Можна припустити у цьому зв'язку, що Валявеч не був відкомандированим до зондеркоманди 10б, щоб із самого початку займатися вбивствами. Утім, маємо чітко наголосити, що не можна відокремлювати діяльність «політичного експерта» від «виконавчої роботи» молодшого командного складу, який був зобов'язаний брати участь в екезекуціях просто тому, що служив на східному фронті. Характерною ознакою діяльності частин СД було об'єднання, здавалося б, протилежних речей⁹⁹.

Перебіг подій наступних днів після такого початку, і це було помічено зондеркомандою 10б, розвивався не за запланованим сценарієм. Штаб айнзацгрупи в середині липня 1941 р. сповіщає Берлін, що слід спону-

ВА Ludwigsburg, 213 AR 1897/66, Bd. 1, Aussage Dr. Friedrich Valjavec vom 8.6.1957, Bl. 318–321. На цьому ранньому етапі розслідування судді слідували показанням Валявеча, які здавались їм таким, що «заслугують довіри», тому подальші дізнання спочатку не проводилися. Див.: там само, KD 2 vom 1.5.1957, Schlußbericht, Bl. 321–325.

⁹⁸ 22 Js 203/61 der Staatsanwaltschaft München I, Bd. 11, Aussage Konrad Ziehe vom 5.12.1967, Bl. 2634–2635. Неможливо довести, що Ціє особисто брав участь у цій акції, хоча його заперечення стосовно його дій, на мій погляд, часто носили характер відвертого власного виправдовування. Стосовно персони Валявеча, то є вагома причина прийти до іншої оцінки, ніж Грім (див.: *Grimm G. Op. cit.* – S. 251). Треба чітко зазначити, що Валявеч не був просто безпринципним попутником нацистів. Після того, як стало більше відомо про його особу, він видається типовим та відвертим кар'єристом, тим інтелектуалом, неоднорідні й звивисті життєві шляхи та траєкторії особистого життя яких Третій райх намагався використати у своїх потребах, що часто, на мою думку, недооцінюється. Якби це було не так, тоді можна було б говорити про нацистський рух тільки, грубо висловлюючись, як про систему ідіотів, що було б значним недооцінюванням нацистської диктатури. Такі духовні велети, як Валявеч, не були введені в оману або просто пристосувались до умов – вони були самою *сутністю* націонал-соціалізму. І саме через цю обставину його біографії – як одній з багатьох інших – властиве навіть щось трагічне. Тому, незважаючи на співчуття до жертв, ми не можемо відмовити Валявечу хоча б у крихті співчуття. Може, ще й тому, що в його випадку «відчуття можливості» (відповідно до термінології р. Музіля у його «Людині без властивостей», на відміну від «відчуття реальності») спонукало його, людину з високими здібностями й аналітичними вміннями, без потреби шукати собі товариства злочинців.

⁹⁹ Див.: *Wildt M. Op. cit.* – S. 858–868.

кати румунську сторону діяти «більш гостро в єврейському питанні». Одночасно необхідно було захистити найбільш потрібних представників українства, «насамперед діячів ОУН». Для цього румунській стороні було запропоновано обмін комуністів на арештованих націоналістів¹⁰⁰.

Для українських націоналістів Буковини невдала спроба заснування української держави 30 червня 1941 р. у Львові¹⁰¹, якій було покладено край за допомогою німецьких військ та сил безпеки, була важким ударом. Наслідки цієї події, як і розколу ОУН на прихильників Бандери та Мельника, що стався 1940 р. у Кракові, сягнули Чернівців і додали внутрішніх проблем націоналістичному рухові. Приблизно через два тижні після зайняття Буковини український капітан Яворський¹⁰² з кількома галичанами з'являється у Чернівцях. Він доводить правильність дій Бандери та звертається до лідерів української громадської думки за підтримкою. Очевидно, його робота була успішною, оскільки чернівчани з ним співпрацювали і разом вони виконували накази львівського центру. Разом з тим, «бухарестські» чи «берлінські» українці вважалися прихильниками Мельника, хоча і траплялися випадки перебігання до іншого табору¹⁰³. Під словом «бухарестські» маємо на увазі тих українських націоналістів, які за допомогою органів контррозвідки були забезпечені зброєю. Також у столиці Румунії вони отримали вишкіл як фахівці-підричники та спеціалісти з радіозв'язку¹⁰⁴.

¹⁰⁰ВА, R 58/214, EM 22 від 14.7.1941. Цитати там само.

¹⁰¹Armstrong J.A. Ukrainian Nationalism 1939–1945. – New York, 1955. – S. 77–90; Golczewski F. Die Kollaboration in der Ukraine // Kooperation und Verbrechen. Formen der «Kollaboration» im östlichen Europa / Hrsg. Ch. Dieckmann u.a. – Göttingen, 2003. – S. 151–182, тут s. 162–164; Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944, Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. – München, 1996. – S. 47–48; Sandkühler Th. «Endlösung» in Galizien. Der Judenmord in Ostpolen und Rettungsinitiativen von Berthold Beitz 1941–1944. – Bonn, 1996. – S. 63–64.

¹⁰²В іншому місці названий також Лоаноським [Loanoski].

¹⁰³РААА, Konsulat Czernowitz, Akte 4/4, Ukraine und Rumänien: [Консульство в Чернівцях – переклад з румунської] від 2.9.1942, витяг із повідомлення місцевої поліції (бюро безпеки) про український рух. Чернівецьке бюро ОУН Бандери, певно, очолював Славко Кіндзерський.

¹⁰⁴РААА, Konsulat Czernowitz, Akte 4/4, Ukraine und Rumänien: Abwehrstelle Rumänien, Tgb.-Nr. 434/geh. Reichssache vom 11.8.1942, Betr. Пізніше, в грудні 1941 р.,

Незалежно від того, якого напрямку дотримувались ті чи інші українці, зондеркоманда 10б намагалася взяти під контроль структури ОУН, для чого вони виходили на відповідних осіб для організації конспіративної зустрічі в ресторані готелю «Шварцер Адлер». Один з присутніх українців незграбною німецькою пригадував:

«Одного липневого чи серпневого дня до мене зайшов Войновський Петре і сказав, що я маю ввечері бути у готелі «Шварцер Адлер», де знаходилась німецька СД. Я прийшов і зустрівся там з Міхаєм Колотеловим, Мішковським, Георгом, Фурманном, і ще деякими особами, яких я не знав. Потім прийшов Войновський та провів нас до ресторану, де ми сіли за один стіл. Згодом прийшов Валявеч і оголосив мету нашого зібрання – допомога німецькому Вермахту у виявленні ворожих елементів. Пізніше з цього ж питання, але в ідеологічному розрізі, виступав офіцер високого рангу [...]».

Петра Войновського було названо контактною особою для присутніх, які мали отримати німецькі документи та чекати на подальші накази¹⁰⁵. Однак і румунська поліція зафіксувала, що готель «Шварцер Адлер» використовується не лише як штаб-квартира СД, а й як «центр українського руху», «куди щодня заходять і виходять їхні лідери – доктор Юковський, доктор Гузар, доктор Буряк, Ц. Бенде, С. Таріне та інші». Після того, як штаб СД переїхав до чернівецького Палацу культури, готель перейшов у повне розпорядження українців. Там протягом чотирьох місяців під керівництвом Валявеча проводилися політичні зібрання, і в серпні – вересні були висунуті вимоги до румунського уряду, які останній не схильний був виконувати. Румунська влада, скоріш за все, сприймала цей меморандум як не лише провокацію, а й виклик на бій¹⁰⁶, оскільки «в цей час будь-які політичні зібрання в прин-

пані Олена Копачук встановила контакт між Абвером та ОУН. Частково вишколені в Бухаресті – одягнені у німецьку уніформу – виступали в складі німецьких розвідувальних операцій. У січні 1942 р. група була викрита та арештована румунською поліцією. Деякі члени групи, у тому числі й ті, хто співпрацював з німцями, були передані СС та розстріляні.

¹⁰⁵ РААА, Konsulat Czernowitz, Akte 4/4, Ukraine und Rumänien: [Роз'яснення] Ростислава Гузара від 2.2.1942. Цитата як у тексті.

¹⁰⁶ РААА, Konsulat Czernowitz, Akte 4/4, Ukraine und Rumänien: [Переклад] Gouvernement der Bukowina, Nr. 22 [Лист Калотеску Шельгорну] від 22.11.1941. Цитата.

ціпі заборонені законами та нормативними актами». Румунську оцінку поділяв і штаб айнзацгрупи, який бачив загрозу конфлікту таким чином:

«Організація українських націоналістів переслідує на Буковині іредентистські цілі. Про примирення з румунською державою взагалі не може бути мови. Румунська сторона про це добре знає. Вважаємо, що Північна Буковина рано чи пізно буде втрачена на користь українців, якщо не вдасться вирішити українське питання»¹⁰⁷.

Також і командир айнзацгрупи бачив переваги співпраці насамперед з українцями, а не з румунами. В одному з приватних листів Отто Олендорф пише, що на відміну від Румунії, Україна утворена не з «мішанини народів». Крім того, українці справляють куди позитивніше враження як союзники, незважаючи на очевидну бідність¹⁰⁸. Наскільки сильно вираженим є націоналізм у Чернівцях, відчуло німецьке посольство в середині вересня 1941 р., коли отримало меморандум регіонального представництва ОУН. У меморандумі відверто наголошувалось про нероздільну єдність Буковини та Бесарабії і, більше того, заявлялось про Галичину як край українського національного відродження. З цієї причини німецькі територіальні рішення сприймалися як «велика несправедливість» та «важкий удар», що зачіпає національну гідність. Одночасно українці хотіли за рахунок Румунії утворити з німцями військовий союз, спрямований проти спільного ворога, під яким малися на увазі росіяни та поляки¹⁰⁹. Коли ж ставка на ці домовленості провалилася,

¹⁰⁷ВА, R 58/215, EM 40 vom 1.8.1941.

¹⁰⁸Goldhagen D.J. The «Humanist» as a Mass Murderer: The Mind and the deeds of SS General Otto Ohlendorf. Unveröffentlichte Abschlußarbeit zur Erreichung des Bachelor of Art, Harvard College, 1982. – S. 93–94, стосовно недатованого листа Олендорфа до його дружини, написаного в часи, коли він був командиром айнзацгрупи. На жаль, це цікаве дослідження, що ґрунтується на вартих уваги джерелах, все ще не повністю доступне, хоча воно могло б дати поштовх дискусіям у дослідженні діяльності злочинців.

¹⁰⁹РААА, Konsulat Czernowitz, Akte 4/4, Ukraine und Rumänien: Organisation ukrainischer Nationalisten, Czernowitz den 11.9.1941, посольству Великої Німеччини в Бухаресті, меморандум. Цитати там само. Виходячи зі змісту, йдеться про меморандум ОУН Бандери. Інший меморандум ОУН, який намагається продемонструвати спадкове право першоволодіння українців буковинськими землями, також переданий до актів. Див.: там само, Organisation ukrainischer Nationalisten vom 15.9.1941, Die Ukrainer, Urbewohner der Bukowina.

то в Буковині відбулися переорієнтація і дистанціювання в ставленні до Райху. За румунськими повідомленнями, які варто обережно сприймати в силу зацікавленості у проблематиці румунської сторони, ООН навіть обдумувала, за відповідного ходу війни, можливість виступу на стороні Великобританії, щоб сприяти утворенню української держави¹¹⁰.

Тоді як українську етнічну групу румунська влада вперто переслідувала, її позиція видавалася проєврейською, в усякому разі так оцінювало ситуацію німецьке консульство. На відміну від «початкових задумів», вона була готова піти на поступки старим «австрійським євреям» Буковини, щоб урухомити економічний процес у «колись процвітаючих Чернівцях», які тепер були в занепаді після радянського панування. Зустрічних пропозицій не було висунуто ані консульством, ані дипломатичною місією, навіть німецький доповідач визнав, що «заплановані заходи за цих обставин були єдиною можливістю колись багаті землі, передовсім Чернівці, врятувати від повного занепаду»¹¹¹.

Таким чином, консульство офіційно оцінювало недостатні дії румунів проти євреїв так, як і СД, але змушено було віддати належне економічній потребі. Тому страсти «провадились після ретельних практичних розмірковувань», причому «деякі розстріли за нагального клопотання румунської влади не відбулися, хоча йшлося про елементи, які бесперечно заслугоували смертної кари». Одночасно було визнано, що «головні комуністи та справжні злочинці» вже давно врятувались втечею. Більше того, визнавалось і те, що євреї, і насамперед заможні особи та єврейські емігранти з німецьким паспортом, стали жертвами депортацій під час радянізації. Навіть зондеркоманда 10б була дуже здивована «центральноєвропейським характером» чернівецьких євреїв, оскільки власні «експерти» очікували мати справу з «типовим східним єврейством». Таке здивування СД консульство не поділяло. За критичного розгляду

Можна припускати, що Валявеч у рамках своєї діяльності як співробітник СД у Чернівцях, і як історик підтримував такого роду меморандуми або сприяв їм.

¹¹⁰РААА, Konsulat Czernowitz, Akte 4/4, Ukraine und Rumänien: Deutsche Gesandtschaft vom 28.1.1942, Ukraine. Через наведені причини, англофільська група Макчіна мала деяку популярність на Буковині.

¹¹¹РААА, Konsulat Czernowitz, Akte 6/4, Allgemein. Rassenfrage, Juden 1936–1942: Deutsches Konsulat, G.J. Nr. 46 vom 28.7.1941. Betrifft: Judenfrage in Nordbessarabien und der Nordbukowina [без підпису]. Всі цитати там само.

можна було б подумати, що воно намагалося, як спогад про минулі часи імператора Франца-Йозефа, бути до певної міри справедливим до цих людей, «старих австрійських підданих», серед яких було чимало офіцерів і які могли навіть «пред'явити німецькі військові нагороди». У будь-якому разі в повідомленні підкреслювалась аполітичність цих євреїв, про яких «не можна було сказати нічого негативного». Скоріш за все підбурювачів ворожої агітації слід було шукати серед «викорінених кіл інтелігенції»¹¹².

У ході загального наступу зондеркоманда 10б наприкінці липня 1941 р. залишила Чернівці, після чого українці, які спочатку шукали контакт з групою Перстерера, тепер звертаються в своїх справах до військової комендатури, що залишилася в місті¹¹³. Валявеч не пішов далі із зондеркомандою 10б, на початку вересня 1941 р. від'єднавшись від неї і переїхавши у помешкання вище згаданого Верховного головнокомандування. Як один із головних носіїв проукраїнської лінії, тепер він намагається агітувати проти румунських органів державного управління та поліцейських підрозділів, використовуючи для цього дипломатичні канали. Валявеч скаржився в німецькому консульстві, зокрема, на те, що «румунські органи на місцях не визнають» охоронних посвідчень, що були видані СД українським інформаторам, і просто їх рвуть, що слід чітко розцінювати як образу. Як особливо вражаючий приклад, Валявеч навів випадок з професором Мегедіноюком із Садгори, у якого була заарештована сім'я під приводом того, що професор був комуністом, хоча насправді він перебував на службі СД у Львові. Втручання Валявеча зробило свою справу. Консульство розглянуло справу та направило скаргу префекту Чернівців доктору Лупу, що призвело до покарання румунського майора жандармерії, оскільки той не розумів «сенсу

¹¹²РААА, Konsulat Czernowitz, Akte 6/4, Allgemein. Rassenfrage, Juden 1936–1942: Aufzeichnung vom 26.7.1941 [Без підпису]. Всі цитати там само. Щодо спеціального статусу «австрійських євреїв» у Чернівцях, які після аншлюсу Австрії отримали німецьке громадянство, див.: там само, Deutsches Konsulat, G.J. Nr. 54 vom 28.8.1941, An die Deutsche Gesandtschaft Betrifft: Behandlung der Juden deutscher Staatsangehörigkeit.

¹¹³РААА, Konsulat Czernowitz, Akte 4/4, Ukraine und Rumänien: Deutsches Konsulat, Pol 3 Nr. 5 vom 6.12.1941, Auf den Erlass vom 24.v.M. Повідомлення Шельгорна в ретроспективі про німецько-українські стосунки в Чернівцях.

німецько-румунської співпраці»¹¹⁴. Таким чином, вчений із Мюнхена та його команда, завдяки втручання дипломатів, успішно звільнилися від одного з ворогів їхньої української політики. Кількома днями пізніше Валявеч зустрівся з Шельгорном і в розмові підкреслив, «що антинімецька пропаганда в місті дедалі більше зростає». Він пообіцяв Шельгорну з'ясувати, хто несе за це відповідальність¹¹⁵, хоча відповідно до обставин попередньо ішлося майже тільки про румунів, а не українців¹¹⁶.

Однак своєю активністю Валявеч спровокував опонентів. За аналізом консульства, румунська служба безпеки, чернівецька сігуранца, діяла передусім проти конспіративної діяльності українського бюро німецької гарнізонної комендатури, де перебував також і Валявеч¹¹⁷. Це відомство вже давно було для румунів більмом на оці, хоча консульство пізніше само змушено було визнати, що співробітник СД Валявеч, як і гарнізонний комендант капітан Райзенштайн, діяли останніми тижнями не надто вдало. Внутрішня боротьба за владу в ОУН між мельниківцями та бандерівцями теж надавала румунам змогу більшої активності. Обидва угруповання, в їхньому розумінні, намагалися чинити вплив на німецьку владу в Чернівцях. Притому вони нехтували конспіративним характером співпраці і неодноразово впадали у вічі й сприймалися громадськістю як потенційний підривний елемент. Сігуранца

¹¹⁴РААА, Konsulat Czernowitz, Akte 4/4, Ukraine und Rumänien: Aufzeichnung vom 8.9.1941. Цитата там само. В цей час консульство ще перебувало в Яссах і без попереднього повідомлення використовувалося Валявечем.

¹¹⁵РААА, Konsulat Czernowitz, Akte 1/3, Deutschfeindliche Tätigkeit: Записи [Шельгорна] від 15.8.1941.

¹¹⁶РААА, Konsulat Czernowitz, Akte 1/3, Deutschfeindliche Tätigkeit: Deutsches Konsulat G.J. Nr. 2, an die Deutsche Gesandtschaft vom 25.1.1942, Auf anderweitige Weisung. У додатки були внесені – за винятком кількох поляків і одного вірмена – тільки румуни. Серед них були впливові фігури – майор Марінеску (ад'ютант Калотеску), професор Павлеску (голова міністерства румунізації), професор Бадан (директор університетської бібліотеки) або комісар Зачлеану (функціонер чернівецької сігуранци). З документа не можна дізнатися, чи надавали Валявеч або РСХА інформацію, необхідну для створення цього списку, наприклад, про те, що в Чернівці повернувся з німецького вигнання Бадан. З політичної точки зору це відповідало позиції СД.

¹¹⁷Валявеч займав 37-й кабінет у приміщенні комендатури в Чернівцях.

тепер змогла набагато простіше викрити українське бюро при німецькій гарнізонній комендатурі як центр антирумунської агітації і подати скаргу, на що мала реагувати німецька сторона:

«Як наслідок, українське бюро при німецькій гарнізонній комендатурі розпускається, із чотирьох керівників двох, Беднака та Кінзерського як перекладачів гарнізонної комендатури, та Настуняка як перекладача консульства замінили. У той час відбувалися запеклі суперечки українських лідерів з представниками Райху – капітаном Райзенштайном (комендантом місцевого гарнізону) та доктором Валявечем (СД), які, вірогідно, звернувши увагу на підривну діяльність бандерівців, висловили чернівецькому керівництву в переконливій формі свій подив з приводу такої іредентистської пропаганди. Вони підкреслили, що українці не підкоряються директивам представників Райху, що суперечить інтересам Німеччини та формуванню української держави.

Щоб не допустити повного розриву з ОУН, замість штабу гарнізону німецьке консульство надало для українського керівництва приміщення, де його «робота» була захищена від «громадського нагляду» румунів¹¹⁸.

У середині листопада 1941 р. становище Валявеча стало нестерпним, оскільки його ім'я вважалося синонімом української політики СД. Посольство в Бухаресті пішло так далеко, що почало вимагати, щоб все керівництво СС не втручалося «більше у питання внутрішньої політики Румунії»¹¹⁹. Помічник державного секретаря Лютер просив роз'яснення у Шелленберга, чи це правда, що Валявеч у Чернівцях діяв на власний розсуд, та зажадав провести розслідування цього факту. Це тривало певний час, оскільки, вочевидь, було опитано багатьох осіб, серед них був і Олендорф¹²⁰. Незважаючи на це, важко позбутися відчуття, що Шелленберг, який

¹¹⁸РААА, Konsulat Czernowitz, Akte 4/4, Ukraine und Rumänien: G.J. Nr. 48/42 vom 17.8.1942, зміст: Доповідь чернівецької сігуранци з додатком. Там само: [Повідомлення] G.J. Nr. 48/II/42 від 11.9.1942. Наприкінці повідомлення від 17.v.M. G.J. 48/42. Всі цитати в повідомленні від 11.9.1942.

¹¹⁹РААА, Inland II g 93: телеграма посланника Кіллінгера Nr. 3742 від 14.11.1941 в МЗС.

¹²⁰РААА, Inland II g 93: D II 2248g. Терміновий лист Лютера від 17.11.1941. Валявеч там був помилково названий «Вачлавеком». Оскільки відповіді від СД не було отримано, Лютер повторив свій запит 3.12.1941 та 18.12.1941.

був добре знайомий з Валявечем, хотів відкласти вирішення цього питання. Доки в Берліні тривало розслідування цієї справи, Валявеч у Чернівцях дав привід для низки нових скарг румунів. У листі від 22 листопада генерал Корнеліу Калотеску детально описує співпрацю зондеркоманди 106 з ОУН, яку він в остаточному висновку оцінює як атаку на суверенітет румунської держави. На думку Калотеску, рушійною силою цього був Фріц Валявеч, якого він помилково називав «главою німецьких СС у Чернівцях»¹²¹. Генеральний консул Шельгорн прагнув обмежити шкоду, але зробив недостатньо для цього, хоч і намагався захистити і Валявеча, і Конрада Ціє, якого теж було відкликано з посади. У своїх поясненнях він виключає, «що СД підтримувала ті рухи[,] що йшли всупереч із законними інтересами румунської держави». Одночасно він визнавав, що в той проміжок часу його не було на місці подій, тому він не міг оцінити ситуацію з власних спостережень, «що було б надійним орієнтиром для формування вироку»¹²².

Очевидно, що друг українства Валявеч викликав до себе глибоку недовіру губернатора Буковини, який почав шукати можливості подальшої розмови з Шельгорном, де йшлося б власне про персону історика. Консульство знову ж таки не мало повної картини діяльності вченого із СД і змогло лише з подивом запротоколювати звинувачення румунського губернатора:

«Свого часу Валявеч підтримував зв'язок з євреєм на ім'я Мельцер, який Валявечу видавав себе за румуна і якого використовували для виконання різних завдань СД. Серед іншого, він прибув до табору в Секурені[,]»¹²³ звідки він витягнув кількох євреїв. У своїх

¹²¹РААА, Konsulat Czernowitz, Akte 4/4, Ukraine und Rumänien: [Переклад] Gouvernement der Bukowina, Nr. 22 [Лист Калотеску Шельгорну] від 22.11.1941.

¹²²РААА, Konsulat Czernowitz, Akte 4/4, Ukraine und Rumänien: Німецьке консульство, J. Nr. 18 від 29.11.1941. Відповідь Шельгорна.

¹²³Пор. з: BA Ludwigsburg, Verschiedenes Bd. 301j 52: Переклад: *Carp M. Cartea Neagra. Fapte si documente.* – Bukarest, 1946. Тут два документи за серпень 1941 р., в яких начальник табору в Сокирянах просить румунську штаб-квартиру дати пояснення, як айнзацкоманда 106 зверталася з проханням «без пояснення причин» про «передачу 22-х євреїв» з табору. Там же лист другого відділу румунської штаб-квартири, що ЗК 106 має зазначити точні причини для свого прохання. Відповіді ЗК 106 не було отримано. Див.: Bl. 180 der Aktenzählung, bzw. Bl. 69 des Manuskriptes.

поїздках, пов'язаних з діяльністю на користь СД, Мельцер займався ще й контрабандою золота – але був схоплений румунською жандармерією. Для суду та винесення вироку його було передано до СД. Один із співробітників СД, який прибув із Бухареста до Чернівців, кількома днями пізніше повідомив генерала [Калотеску], що Мельцер був застрелений. Але було чітко встановлено, що це було не так і що СД відправила Мельцера в Галичину»¹²⁴.

Шелленберг відповів на звинувачення, які дискутувались у Берліні, лише в лютому 1942 р., коли порушник спокою вже давно не був на місці. Він спробував спростувати звинувачення проти Валявеча тим, що того навіть запросив у Бухарест віце-прем'єр-міністр Румунії Міхай Антонеску, де Валявеч, якого в Чернівцях сварили за проведення «своєї» роботи, отримав навіть часткове визнання. Тільки з цієї причини було «абсолютно незрозуміло, як румунська сторона» могла порушувати «відомі звинувачення»¹²⁵. Лютер не хотів, щоб його так легко позбулися, і зажадав офіційної оцінки РСХА через Гайдріха¹²⁶, а не напівприватного погляду на цю проблему Шелленберга. Зрештою, і цього він не отримав, оскільки для цього було потрібно «знову прямо опитати віце-прем'єр-міністра Антонеску». Щоб таким провокуючим Антонеску актом додатково не загострити напруженість у стосунках з Румунією, на початку квітня 1942 р. питання було закрито, «тим паче що румунський уряд не повертався більш до спірної справи»¹²⁷. Особисто сам Валявеч у результаті афери не постраждав, а, скоріш, навпаки. Незабаром РСХА довіряє йому нове завдання, щоправда, не операції за кордоном. Унтерштурмфюрер

¹²⁴РААА, Konsulat Czernowitz, Akte 6/4, Allgemein. Rassenfrage, Juden 1936–1942: Записи від 13.12.1941 [без підпису – із контексту впливає, що автором, можливо, був Шельгорн]. Всі цитати там само.

¹²⁵РААА Inland II g 93: Шеф поліції безпеки та СД, VI E AZ: 80236/42 (g) від 4.2.1942, в МЗС, зміст: Унтерштурмфюрер СС проф. др. Валявеч (не Вачлавек). Цитата там само.

¹²⁶РААА Inland II g 93: За дорученням Лютера лист секретаря місії д-ра Нойвірта до Піко від 30.3.1942.

¹²⁷РААА Inland II g 93: Попередні нотатки Лютера від 2.4.1942 до доповіді міністру закордонних справ Райха, переданої через державного секретаря. Із записів виходить, що Ріббентроп був інформований Лютером про подію. Цитата там само.

доктор Штойдле, який повернувся до Німеччини¹²⁸, в грудні 1941 р. знову зажадав підтримки Валявеча. Начальник відділу веде роботу зі створення всеосяжного Південно-Східного інформаційного центру VII управління. Мав бути оцінений весь отриманий матеріал для створення «персональної, предметної картотеки та картотеки організацій». Необхідну для цього проєкту літературу мав надати передовсім Валявеч зі свого інституту, який пообіцяв «у зв'язку з цим повну підтримку». Середньострокова перспектива була пов'язана з планами залучення чи ж найму на відповідні посади двох науковців, у той час як студенти з числа фольксдойче вже класифікували матеріали, що стосувалися Хорватії та Угорщини. Право на обробку румунських матеріалів Штойдле залишав за собою¹²⁹.

В той час як конфлікт між СС та румунським керівництвом після недовгих дипломатичних розбіжностей у поглядах закінчився і Валявеч в Берліні зайнявся іншою діяльністю, румуни в Чернівцях із середини грудня 1941 р. посилили тиск на дипломатичне представництво. У цей час генеральний інспектор Буковини доктор Лупу відвідав генерального консула, і дав йому дружньо, але чітко зрозуміти, що тепер і український ресторан у німецькій гарнізонній комендатурі має бути закритий. Генерал Калотеску був викликаний до Бухаресту і хотів, щоб це питання було врегульоване ще до зустрічі з маршалом Антонеску. Шельгорн негайно задіяв важілі впливу на Верховне головнокомандування, щоб румунське побажання було виконане. Заступник коменданта гарнізону доктор Плешель і «лідер українців Бендеана [Ukrainerführer Bendeana]» виконали прохання, і вважалося, що ескалація розрядилась.

¹²⁸ Roth K.H. Heydrich's Professor. Historiographie des «Volkstums» und der Massenvernichtungen. Der Fall Hans Joachim Beyer // Geschichtsschreibung als Legitimationswissenschaft 1918–1945 / Hrsg. P. Schöttler. – Frankfurt/M. – S. 262–342, тут s. 270. Нещодавно опубліковано статтю, яка особливо критично висвітлює біографію Ністора в дослідженнях південноєвропейської історії, особливо щодо діяльності Валявеча в Третьому райху. Див.: Fahlbusch M. Im Dienst des Deutschtums in Südosteuropa: Ethnopolitische Berater als Tathelfer für Verbrechen gegen die Menschlichkeit // Südostforschung im Schatten des Dritten Reiches. Institutionen – Inhalte – Personen / Hrsg. M. Beer, G. Seewann. – München, 2004. – S. 175–214, тут особливо s. 203–214.

¹²⁹ BStU, FV 2/72, PA, Bd. 9/2, Ord.1: VII B 6 vom 17.12.1941, Betr.: Arbeitsplanung – Südosteuropa. Цитата там само. Імена двох студентів-фольксдойче – Копенітц та Швайсгут.

У будь-якому випадку, доктор Лупу, як і сам Калотеску, завірив, що за лояльного ставлення не виникне нічого негативного¹³⁰.

Їхній успіх підсилив бажання покінчити з ворогом, і цю стратегію румунська сторона проводить до кінця. Румунська служба безпеки в Чернівцях хотіла заарештувати тих українців, «які свого часу допомагали СД». Щоб довести «співпрацю ОУН із СД» і одночасно з'ясувати участь апарата Гімлера в конспіративних інтригах, «що завдавали шкоди Румунії», після затримання починалися суворі допити, часто із застосуванням тортур. І навпаки, польська меншина була втішена «прихильністю румунської влади», яка демонстративно підсилювала цей образ у громадському житті на протигагу українцям¹³¹. Зрештою всі допоміжні організації зондеркоманди 10б у Чернівцях були повністю знищені, або ж перебували під контролем сігуранци.

Крім того, з літа 1941 р. стримується повернення до Чернівців висланих раніше українців, а взимку 1941–1942 рр. ці заходи тільки посилюються. Глава румунської служби безпеки Віктор Попеску вбачав у таких в'їздах спробу ОУН за допомогою німців, шляхом належних проїзних документів та військових посвідчень, проникнути на Буковину, – чому він хотів запобігти¹³². З іншого боку, українські біженці та ті українці, які емігрували після більшовистської революції та громадянської війни та осіли на Буковині, були депортовані через румунський кордон¹³³. І навпаки, німецька сторона хотіла запобігти

¹³⁰РААА, Konsulat Czernowitz, Akte 4/4, Ukraine und Rumänien: [Консульство в Чернівцях] G.J. Nr. 2/I від 15.12.1941, німецькій дипломатичній місії в Бухаресті. В додатку записи від 13.12.1941 про різнобічні переговори після надання д-ра Лупу 11.12.1941.

¹³¹РААА, Konsulat Czernowitz, Akte 4/4, Ukraine und Rumänien: Deutsches Konsulat, G.J. Nr. 4 від 7.2.1942, німецькій дипломатичній місії, за наказом 28.v.M. – Ukraine. Цитата там само.

¹³²РААА, Konsulat Czernowitz, Akte 4/4, Ukraine und Rumänien: [Німецьке консульство]. Записи від 21.2.1942. З румунської точки зору там само: Nr. 56417 S від 19.12.1941, Generaldirektion der Polizei, Gebietsinspektorat der Polizei, Sicherheitsdienst.

¹³³РААА, Konsulat Czernowitz, Akte 4/4, Ukraine und Rumänien: Deutsches Konsulat G.J. Nr. 59 vom 8.10.1941, міністерству закордонних справ, зміст: Повернення депортованих українців.

поверненню цих людей, щоб не посилювати український національний рух на власних територіях впливу, тож вибір місця проживання українців повністю регулювався державними органами союзників¹³⁴.

Коли румуни в лютому 1942 р. значною мірою жорстко контролювали «українську проблему», у Берліні відбулась «Конференція з українського питання». Шельгорн припускав, що на основі переданого німецькому консульству ще з часів початку німецької окупації меморандуму адвоката Октавіана Скалата українці наполягали на проведенні референдуму. Метою референдуму був би вихід Буковини зі складу Румунії і включення її в Генерал-губернаторство. Як прямий наслідок берлінської конференції відбулася зустріч у Чернівцях регіональних лідерів ОУН, «щоб висловити свою позицію щодо цього питання». Представники Бандери проголосували за негайний референдум, причому «відповідно до обставин цього можна добитися через повстання», тоді як мельниківці хотіли досягти виконання загальних вимог «тихою підготовкою». Однак румунські військові та цивільні органи влади були повідомлені про ці плани ОУН, очевидно, «зрадниками в українському керівництві». Вони застосували «енергійні контрзаходи, що позбавило українців ілюзій». Німецька ж сторона здійснила повний поворот у своїй політиці. Їхні контактні особи «тоді повністю відвернулися від українців», і було вирішено, що «українцям відмовляється у відкритій підтримці, яка до цього часу була на шкоду Румунії». Коли розчароване перебігом подій українське керівництво Буковини¹³⁵ отримало ще й звістку про те, що й у Галичині подібні зусилля щодо досягнення автономії не увінчалися успіхом, то це призвело до остаточного розриву між мельниківцями та прихильниками Бандери в Чернівцях. Перші підтримували гасло дотримання німець-

¹³⁴РААА, Konsulat Czernowitz, Akte 4/4, Ukraine und Rumänien: Auswärtiges Amt, Nr. Pol V 4960 від 19.12.1941, зміст: Повернення або ж переселення українців на території, що контролюються німецькими силами. Там само. Deutsches Konsulat, D.R. 5 Nr. 3/42 vom 24.7.1942, An die Chestura de Politie in Czernowitz.

¹³⁵Лідерами українців – без підпорядкування Бандері чи Мельнику – були названі такі особи: Лупашанський, Голотеле, Бендак, Кірілов, Гузар і Хостюк. В іншій місці вказані також Стасюк та д-р Тарко. Показово, що контакти українців Буковини з Галичиною, зокнайменше частково, відбувалися за допомоги німецьких військових чиновників або окремих солдатів.

ких директив, в той час як прихильники Бандери закликали «тримати напоготові зброю для вирішального моменту»¹³⁶.

Наскільки самовпевнено румунська держава виступала також і проти німецьких дипломатів, чітко видно із повідомлення Калотеску консульству від 16 липня 1942 р., де зазначено, що «українцям Бессарабії та Буковини» заборонено звертатися до німецьких установ влади «із жодного з питань». Шельгорн змирився з цим, ймовірно, тому, що знав, що за цим листом стоїть особисто Антонеску¹³⁷. При цьому можливості політичної участі консульства ще практично не існувало.

Хоча у сфері «єврейської політики» цього й раніше не було. Щоправда, Шельгорн багаторазово та активно повідомляв наприкінці червня 1941 р. про багатоденні погроми в Яссах¹³⁸, але це не вплинуло ані на німецьких військових, ані на румунський адміністративний апарат. Він був завжди добре інформованим і навіть отримував фотознімки з потягів смерті. Ґрунтуючись на своїх розрахунках, він оцінює кількість загиблих євреїв в 3-4 тисячі, депортованими були 4423 особи, хоча йому було відомо, що багато невизначеностей заважають точному підрахунку¹³⁹. Із його записів можна зрозуміти, що румунські військові та полі-

¹³⁶ PAAA, Konsulat Czernowitz, Akte 4/4, Ukraine und Rumänien: [Повідомлення] G.J. Nr. 48/II/42 від 11.9.1942, наприкінці повідомлення від 17.v.M. G.J. 48/42. Всі цитати там само. Щодо стратегії ОУН див. також: *Golzewski F.* Op. cit. – S. 164–167.

¹³⁷ PAAA, Konsulat Czernowitz, Akte 4/4, Ukraine und Rumänien: Gouvernatul Provinciei Bucovina, Secretariul General, Serviciul Coordonării Activității Directoraelor și Controlui, Nr. 7467/1942 vom 16.7.1942, an das Consul General al Germaniei [з німецьким перекладом без шапки документа]. Цитата там само. Далі там само: Deutsches Konsulat G.J. Nr. 30/42 від 14.7.1942, німецькій дипломатичній місії, за наказом від 27 травня того ж року. Проте в актах повідомляється, що консульство, незважаючи на «наказ» Калотеску, в деяких випадках активно діяло – так, наприклад, за проханням Володимира Залозецького-мол. у серпні 1942 р.

¹³⁸ Див. щодо цього: *Ansel J.* The Jassy-Syndrome // *Roman Jewish Studies.* – 1987. – Vol. 1. – P. 33–49; Vol. 2. – P. 35–52; *Ioanid R.* Holocaust in Romania. The Destruction of Jews and Gypsies under the Antonescu Regime, 1940–1944. – Chicago, 2000. – P. 63–90; *Stoenescu A.M.* Op. cit. – S. 243–282; *Angrick A.* Op. cit. – S. 140–145.

¹³⁹ Детальні та актуальні повідомлення про погроми: PAAA, Konsulat Czernowitz, Akte 6/4, Allgemeines, Rassenfragen, Juden 1936–1942: Nachschubstab z.b.V., Kommandeur vom 11.7.1941, An den Generalkonsul des Deutschen Reiches. Оригінали фотографій залишилися у «секретних файлах» штабу. Там само. Записи [Шельгорна] від

цейські, як і німецькі солдати, зокрема, воєннослужбовці залізничних військ, несли повну відповідальність за масові вбивства. Щодо переслідування чернівецьких євреїв, то виглядало так, що консульство, незважаючи на дещо гучні слова, не закликала до активізації репресій. Більше того, восени 1941 р. стало швидко зрозуміло, яка роль була відведена чернівецьким євреям у відновленні економічного життя. Примат економічної необхідності послабив політику вигнання та вбивств. Шельгорн намагався захистити від найгіршого лиха, як зазначалося вище, єврейські сім'ї, які вже давно жили в місті, та окремих євреїв з німецьким громадянством¹⁴⁰. Крім того, єврейські спеціалісти, які працювали на німецьких фірмах, мали бути захищені від далекосяжних заходів так довго, доки не була б знайдена «арійська» заміна¹⁴¹, що практично неможливо було здійснити. Містом бродили чутки, що існують пропозиції, за якими єврейські фахівці мали особисто підготувати собі заміну з числа осіб, що їх пропонувала держава¹⁴². Спочатку Калотеску отримав наказ із Бухареста «повністю евакуювати» все «чернівецьке єврейство» після

7.7.1941. Варті уваги деякі цифри наприкінці документа, де подається розрахунок кількості жертв. Там само: Akte 4/2, Politische Lage 1931–1943: Deutsches Konsulat, G.J. Nr. 42 vom 9.7.1941, зміст: Події в Яссах від 26.VI.-3. VII.d.J.

¹⁴⁰РААА, Konsulat Czernowitz, Akte 6/4, Allgemein. Rassenfrage, Juden 1936–1942: Deutsches Konsulat, G.J. Nr. 54 vom 28.8.1941, німецькій дипломатичній місії, зміст: Поводження з євреями, які мають німецьке громадянство. «Зі звичайними східними євреями ці колишні австрійські євреї не можуть бути поставлені на один щабель. Вони не відмовлялись від німецького громадянства навіть у ті часи, коли це, без сумніву, було пов'язано з особистими проблемами для них. Як я з'ясував, серед них є офіцери-резервісти старої австрійської армії, які не раз були поранені та які мають також і німецькі військові відзнаки. Їхня поведінка, як вже зазначалося вище, ніколи не давала привід для претензій будь-якого роду. [...]».

¹⁴¹РААА Konsulat Czernowitz, Akte 4/2, Politische Lage 1931–1943: Deutsche Gesandtschaft Bukarest, Berater Abteilung vom 17.10.1941, An Herrn Gesandten von Killingner d.d.H.d. Herrn Staatsminister Pflaumer [в оригіналі Плаумер], Повідомлення щодо становища на Буковині, автор повідомлення – бургомістр Ельгерінг. Там само: Akte 6/4, Allgemein. Rassenfrage, Juden 1936–1942: Deutsches Konsulat G.J. Nr. 22/42 = 24 від 17.4.1942, німецькій дипломатичній місії, зміст: Єврейське питання в Чернівцях, економічний стан.

¹⁴²РААА Konsulat Czernowitz, Akte 4/2, Politische Lage 1931–1943: Memorandum [від Шельгорна?] від 16.10.1941.

концентрації їхнього в гетто. Виняток було зроблено для 500 осіб, всіляко проти чого були і Шельгорн, і бригадефюрер СС Карл Пфлаумер, німецький радник з питань управління міністерства внутрішніх справ Румунії¹⁴³.

Коли восени 1941 р. розпочата за наказом Антонеску хвиля депортації стала наслідком ув'язнення в гетто єврейського населення – близько 50 тисяч – у Чернівцях, то у виконанні цих злочинних наказів брали участь тільки румунські адміністративні органи. Проте були і інші румуни, передовсім бургомістр Чернівців Траян Попович, яким вдалося відкласти депортацію 20 тис. осіб¹⁴⁴. Отже, на подальший перебіг подій не впливав жоден німецький адміністративний орган, враховуючи, звісно, й консульство. Короткострокові березневі візити Штуккарта та Глобке до Чернівців треба розглядати як виключно представницькі та без політичного мандату¹⁴⁵. Шельгорну більш нічого не лишалося¹⁴⁶, як письмово задокументувати поновлення депортацій на схід у липні 1942 р. і конфіскацію єврейського майна¹⁴⁷. В цьому контексті слід пам'ятати, що відділ

¹⁴³РААА Konsulat Czernowitz, Akte 4/2, Politische Lage 1931–1943: Записи [Доповідь] від 15.10.1941. Там само. Запис [Протокол результату розмови з Калотеску] від 15.10.1941. Там само. Запис [Протокол результату розмови з Пфлаумером та Ельгерінгом] від 15.10.1941.

¹⁴⁴Popvici T. Mein Bekenntnis // Geschichte der Juden der Bukowina / Hrsg. H. Gold. – Bd. II. – Tel Aviv, 1962. – S. 62–70; Hausleitner M. – Op. cit. – S. 394–399.

¹⁴⁵РААА Deutsche Gesandtschaft Bukarest A.I.I, Akte Auskünfte und Berichte des Konsulats Czernowitz 1926–1943 (Band 3): Deutsches Konsulat Czernowitz G. Nr. 15/42 vom 25.3.1942, An das Auswärtige Amt, Betr. Besuch des Staatssekretärs Dr. Stuckart in Czernowitz. BA Ludwigsburg, 502 AR-Z 16/61, Bd. 5, Aussage Dr. Hans Globke vom 9.7.1968. – Bl. 792–793.

¹⁴⁶BA Ludwigsburg, Verschiedenes Bd. 301j 52: Übersetzung von: *Carp M. Cartea Neagra. Facte si documente.* – Bukarest, 1946. – Bl. 233–248.

¹⁴⁷РААА, Konsulat Czernowitz, Akte 6/4, Allgemein. Rassenfrage, Juden 1936–1942: Aufzeichnung vom 2.6.1942 [Стосовно Чернівців]. Там само. Запис від 5.6.1941 [Стосовно Радауца та Кімпулунга]. Там само: Запис від 17.6.1942 [щодо обмінного курсу грошей евакуйованих євреїв]. Там само. Запис від 16.6.1942 [щодо чернівецьких подій]. Там само: Deutsches Konsulat G.J. Nr. 33/42, в німецьку дипломатичну місію від 16.6.1942, стосовно депортацій євреїв. Там само. Запис від 3.7.1942 [Стосовно Чернівців]. Там само: Deutsches Konsulat G.J. Nr. 22/24/III, An die Deutsche Gesandtschaft

радників німецького посольства з травня 1942 р. очікував від консульства збільшення кількості доповідей щодо «подальшого ходу, тобто організації та здійснення єврейської депортації», і наголосив, що посольство «дуже зацікавлено» у цьому питанні¹⁴⁸. Це підвищення активності посольства можна пов'язати з діяльністю «радника з єврейських питань» гауптштурмфюрера СС Густава Ріхтера. В березні 1942 р. він представив послу фон Кілінгеру список депортованих євреїв із Буковини, Бессарабії та Дорохоя, причому із Чернівців до Трансністрії було вивезено близько 30 000 осіб. Він також відмітив в травні 1942 р., що в місті залишилося 19 400 євреїв¹⁴⁹. Коли влітку 1942 р. знову поновилася депортація і поїзди знов рушили

vom 6.7.1942, стосовно депортацій євреїв. Там само: Deutsches Konsulat G.J. Nr. 22/42/II = 24/42, An die Deutsche Gesandtschaft vom 4.6.1942, Auf dem Erlaß Abteilung Berater vom 4.5.1942. Там само: Deutsches Konsulat, G.J. Nr. 46 vom 28.7.1942, An die Deutsche Gesandtschaft, стосовно єврейського питання в Північній Бессарабії і Північній Буковині. Там само: Запис від 13.8.1942 [Стосовно Чернівців]. Подальші записи стосуються долі окремих людей.

¹⁴⁸РААА, Konsulat Czernowitz, Akte 6/4, Allgemein. Rassenfrage, Juden 1936–1942: Deutsche Gesandtschaft, Abteilung Berater vom 4.5.1942, An das Deutsche Konsulat Czernowitz, зміст: Депортації євреїв із Чернівців у Трансністрію. Цитати там само.

¹⁴⁹Berater für Judenfragen vom 21.3.1942, An SA-Obergruppenführer von Killinger, Betr.: Кількість депортованих у Трансністрію євреїв, машинописно розмножено в: Dokumentensammlung der URO (United Restitution Organization) zur Vernichtung der Juden in Rumänien, bearbeitet von Kurt May, Bd. 4. Frankfurt/M 1960, Bl. 564–566. Berater für Judenfragen vom 5.5.1942, Aktenvermerk, зміст: Євреї в Чернівцях, машинописно розмножено, там само, Bl. 567. Переслідування ромів, яке часто здійснювалося разом зі знищенням чи депортацією євреїв, не було в Чернівцях травня 1942 р. актуальним, оскільки до ключової дати 25.5.1942 не були схоплені ні кочові, ні осідлі роми. Див.: Inspectoratul General Jandarmeriei, Servicul Jandarmeriei. Sectia [Без дати, вересень 1942 р.], Nota privitoare la evacuarea tiganilor pomazi [з належним до цього списком, що охоплював усіх ромів, які перебували під контролем румунської адміністрації], надруковано в: Minoritati Etnoculturale. Marturi Documentare. Tigani din Romania (1919–1944) / Hrsg. L. Nastasa, A.Varga. – Cluj, 2001. – S. 316–319, тут s. 319. По всій Буковині було зареєстровано 320 ромів.

через кордон, він побачив своє завдання у прискоренні переселення всіх румунських євреїв¹⁵⁰, отже, також і тих, що мешкали у Старому королівстві¹⁵¹.

Крім того, для РСХА було важливо задіяти румунські ешелони в існуючому спільному плані «остаточного розв'язання» і тим самим зупинити вперту власну політику Румунії щодо євреїв. Таким чином, оскільки РСХА претендувала на координацію руху всіх ешелонів, що йшли на Схід, а також добивалася прямого доступу до всіх румунських євреїв, які не депортувались би більше до Трансністрії, а були б знищені у газових камерах Белжеця¹⁵², то центром для обговорення став Бухарест. Подальша доля єврейських жителів Чернівців тепер залежала не від рішень місцевих керівників, а від результатів переговорів між Райхом і Румунією.

У серпні 1942 р. – це була фаза літнього німецького наступу, що принесла із собою великі територіальні надбання на Сході – румунська сторона сигналізувала про задоволення німецьких побажань. 19 серпня 1942 р. Еміль фон Рінтелен повідомляє Лютера, що відповідно до ідей румунського керівництва, з 10 вересня ешелони можна направляти в район Любліна, де «працездатна частина» євреїв має використовуватися для примусової праці, а інші будуть «піддані особливому поводженню». Щоб провести якомога швидше операцію зі «звільнення Румунії від

¹⁵⁰BA Ludwigsburg, 502 AR-Z 16/61, Bd. 1, Aussage Gustav Richter vom 27.2.1957. – Bl. 107. Потім Ріхтер у липні 1942 р. мав зустріч з Антонеску, після чого мала початися депортація 25 000 євреїв з Араду та Тімішоари (*Longerich P. Politik der Vernichtung. Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung.* – München und Zürich, 1998. – S. 522–523).

¹⁵¹Активісти ОУН д-р Гузар та д-р Заложецький також були депортовані з Чернівців до Трансністрії 7 червня 1942 р. разом із 2400 євреями. Це проливає особливе світло на антиєврейську політику румунів, яка була пов'язана з їхніми антиукраїнськими почуттями (PAAA, Deutsches Konsulat Czernowitz, Paket 6, Vol. 4 – Aufzeichnung des Generalkonsul Schellhorn vom 9. Juni 1942).

¹⁵²BA Ludwigsburg, Verschiedenes Bd. 301j 52: перекл. з: *Carp M. Cartea Neagra. Facte si documente.* – Bukarest, 1946. – Bl. 240–241. Потім німецькою стороною планувалося у вересні 1942 р. зосередити всіх румунських євреїв у провінції Аджуд, щоб згодом, по дві тисячі особи раз на два дні, депортувати їх до табору знищення Белжець.

євреїв», Раду Лекка (радник румунського уряду з єврейських питань) для обговорення остаточних деталей з РСХА і МЗС вилетів у столицю Райха. Однак жоден з компетентних чиновників високого рангу міністерства не знайшли для нього необхідного часу, хіба що Лекка коротко зустрівся з Айхманном. Роздратований та збентежений, без певного результату, румунський радник повернувся на батьківщину. Німеччина, таким чином, втратила шанс спрямувати єврейську політику Румунії в бажаному напрямку¹⁵³.

Радник з єврейських питань Ріхтер і далі намагається, скажімо, на засіданні 22 жовтня 1942 р. переконати віце-прем'єр-міністра Румунії Міхая Антонеску в необхідності переселення. Але безуспішно. Антонеску тим самим стверджує, що в 1941 р. німецькі відомства – на вимогу військових – перешкоджали переправленню євреїв через Буг. Він не розуміє, чому тепер змінилося німецьке ставлення до цього, і вказує на «суперечність» німецької позиції.

Міхай Антонеску дав цим зрозуміти своєму співрозмовнику, що це якраз німецька сторона місяцями проводила неузгоджену політику щодо євреїв і тому тепер зажадала зміни її напрямку. Румунія не хотіла б втягуватися в це і залишається при своїй позиції, але без різкого повородження з німецькою стороною¹⁵⁴.

Незалежні дії румунів проявились під час воєнної кризи у Сталінграді, на межі 1942 та 1943 років¹⁵⁵, що збігалися з дипломатичним конфліктом, спричиненим втечею з-під німецької варті Хорія Сімі¹⁵⁶. Менший союз-

¹⁵³ Nürnberg Dokument NG 3985: Nr. 954, Telegramm Rintelens vom 19.8.1942 an Luther. Цитата там само. Запис помічника державного секретаря Лютера від 17.8.1942 (ADAP, Serie E, Bd. 3. – S. 337–338). Лист посланника фон Кіллінгера від 28.8.1942 в МЗС (Там само. – S. 422–423). 141 Js 92131/76 Urteil des LG Frankenthal gegen Gustav Richter vom 11.1.1982. – Bl. 21; *Ioanid R.* Op. cit. – S. 242–247. Пізніше Лекка, після того як він у РСХА мав розмову з Кальтенбруннером та діловодом Фрідріхом Суром, зустрічався з Гімлером у віллі на Ваннзее, щоб ще раз обговорити справу.

¹⁵⁴ Лист посланника фон Кіллінгера в МЗС від 26.11.1942 з недатованим повідомленням [підготовлено після 22.10.1942] як додатком від радника в єврейських справах (ADAP, Serie E, Bd. 4. – S. 410–411); BA Ludwigsburg, 502 AR-Z 16/61, Bd. 7, Aussage Gustav Richter vom 15.7.1969. – Bl. 1258.

¹⁵⁵ *Förster J.* Stalingrad. Risse im Bündnis 1942/43. – Freiburg, 1975.

¹⁵⁶ *Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941–42* / Hrsg. P. Witte u.a. – Hamburg, 1999. – S. 652; *Heinen A.* Op. cit. – S. 460–461.

ник вже не вірив в остаточну перемогу німецького командування на Сході й вважав до того ж, що Гімлер задумав використати «Залізну гвардію» для забезпечення зміни режиму в Бухаресті. Якщо навіть і не всі горшки були розбиті, то охолодження стосунків було відчутним¹⁵⁷, причому румунське керівництво поступово змінювало курс своєї міжнародної політики. Відповідно, незначним був німецький вплив на Буковині, де роль Шельгорна була зведена до тимчасового повіреного в справах з мінімальними можливостями. Приховуючи певною мірою подвійну мораль та власну репресивну політику в Трансністрії, румунські політичні кола гарячково говорили про німецькі «методи», які в Генерал-губернаторстві, «особливо в Снятині та Коломиї використовувалися для вирішення єврейського питання», що змушувало навіть пронімецькі кола переглядати свою позицію та обговорювати можливість сепаратного миру¹⁵⁸. До того ж, економіка перебувала не в найкращому стані. Якщо із зовнішньополітичних причин керівництво Румунії здійснило різкий поворот у своїй політиці знищення євреїв, то в 1943 р. боротьба проти ОУН, яка, навпаки, шукала зближення з Німеччиною, тільки загострилася. Щоб нейтралізувати націоналістичну опозицію, румунськими органами безпеки в квітні 1943 р. було заарештовано 1000 українців, які підозрювались в «антидержавній змові»¹⁵⁹. На відміну від Румунії, Райх дедалі частіше робив ставку на українців, передусім коли йшлося про вербування придатних до військової служби чоловіків у з'єднання СС, що мало результатом створення української дивізії СС «Галичина»¹⁶⁰. Відносини з Румунією, яка почала визискувати своє єврейське населення, накладаючи на них контрибуцію, але не

¹⁵⁷ Див. точку зору одного з учасників, останнього румунського посла в Берліні: *Gheorghe I. Rumäniens Weg zum Satellitenstaat*. – Heidelberg, 1952. – S. 283–289, 325–329.

¹⁵⁸ РААА, Konsulat Czernowitz, Akte 4/1, Politik Allg. 1926–1942: Запис від 17.12.1942. Цитати там само.

¹⁵⁹ РААА, Konsulat Czernowitz, Akte 4/4, Ukraine und Rumänien: [Консульство в Чернівцях]. Запис від 9.4.1943.

¹⁶⁰ *Golczewski F.* Op. cit. – S. 177–180. Див. там також про Буковинський курінь ОУН(м), утворений ще влітку 1941 р. Якраз такі озброєні формування і розпалювали недовіру румунів та надавали додаткові аргументи для безкомпромісної боротьби з українськими націоналістами.

передаючи їх спеціалістам з переселення із РСХА, дедалі більше ставали прохолодними¹⁶¹. Внаслідок нової політики Румунії загрозлива ситуація для чернівецьких євреїв послабилась, у чому була заслуга і нового губернатора Буковини генерала Корнеліу Драгаліні. Він відмінив ув'язнення єврейського населення в гетто¹⁶².

Але Румунія залишалась занадто довго пов'язаною з Райхом, щоб здійснити рішучу зміну свого політичного курсу у бік «середземноморської угоди»¹⁶³ або зближення з західними державами¹⁶⁴. Після повалення Антонеску країна була змушена беззастережно приєднатися до СРСР і втягнулася у війну проти своїх колишніх союзників.

З новою радянською окупацією цією диктатурою було розірвано злочинний союз Румунії і Німеччини. Люди, які в роки кризи жили в умовах відносного спокою, це стосується передовсім румунів та поляків, почали покидати Буковину. Рятувалися також люди, які і раніше значною мірою страждали від переслідувань та гноблення та не мали наміру накопичувати новий болючий досвід, на цей раз із радянською владою, яка повернулася. Радянська влада підтримувала цей процес, він слугував інтересам українізації Північної Буковини та її безперешкодної інтеграції до союзу радянських республік¹⁶⁵. Хоча «холодна війна» встановила нові кордони в Європі і Чернівці перетворилися в місто з новими рисами, для колишніх

¹⁶¹№r. 6353, телеграма посланця в Бухаресті від 12.12.1942 в МЗС, надруковано в ADAP, Serie E, Bd. 4. – S. 492–493; *Broszat M.* Das Dritte Reich und rumänische Judenpolitik // Gutachten des Instituts für Zeitgeschichte. – München, 1958. – S. 102–183, тут S. 169–170; *Safran A.* «Den Flammen entrissen». Die jüdische Gemeinde in Rumänien 1939–1947. – Erinnerungen, Tübingen und Basel, 1996. – S.80

¹⁶²*Broszat M.* Op. cit. – S. 170.

¹⁶³Ще восени 1941 р. посол Італії у Бухаресті барон Бова Скоппа пропонував Антонеску створити «латинську вісь» з Італії, Португалії, Іспанії та Румунії. Докл. про це див.: *Deakin F.W.* Die brutale Freundschaft. Hitler, Mussolini und der Untergang des italienischen Faschismus. – Köln und Berlin, 1964. – S. 169.

¹⁶⁴*Hillgruber A.* Op. cit. – S. 168–171, 173–183.

¹⁶⁵*Hausleitner M.* – Op. cit. – S. 427–428; *Masan O.* Czernowitz als regionales Zentrum // Czernowitz / Hrsg. H. Heppner. – Op. cit. – S. 145–166, тут S. 151–153.

мешканців воно лишається столицею ностальгії, осяяною романтикою¹⁶⁶. Цей пошук у власній пам'яті, впевнено можемо сказати, «втраченого раю» і дотепер лишається неослабним і живе в серцях прийдешніх поколінь¹⁶⁷.

*Переклад з німецької
Андрія Шевардіна, Євгена Ровного*

¹⁶⁶«Czernowitz is gewen an alte, jidische Schtot...» Überlebende berichten / Hrsg. der Heinrich-Böll-Stiftung. – Berlin, 1999; *Von Kapri E. M. F.* Buchenland. Ein österreichisches Kronland verschiedener Völkergruppen. – Stuttgart, 1983.

¹⁶⁷В першу чергу цьому сприяє нове сприйняття єврейської літератури завдяки повторному виданню вже розпроданих текстів, організації лекцій і виставок, а також завдяки зйомкам фільмів. Зокрема, йдеться про фільми Фолькера Коппа «Пан Цвіллінг та пані Цуккерманн» та новий «Цього року в Чернівцях». Ця тенденція добре впливає і на розвиток туризму. Дедалі більше пропонується екскурсій до Чернівців, і старі путівники по місту переживають новий розквіт: їх перевидання можна придбати на книжкових ринках. Див.: *Illustrierter Führer durch die Bukowina von Hermann Mittelman – Czernowitz 1907/1908* / Neu hrsg. H. Kusdat. – Wien, 2002; *Pollack M.* Galizien. Eine Reise durch die verschwundene Welt Ostgaliziens und der Bukowina. – Frankfurt/M. – Leipzig, 2001.